

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

КУДЕНЧУК ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ

**ОСМАНО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В
ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVIII СТ.: МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ
КУРСІ ІСТОРІЇ**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ТКАЧУК АНАТОЛІЙ ПЕТРОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри _____

від _____ 202_р.

Завідувач кафедри

(_____) _____

(підпис)

ПІБ

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Куденчук Д. А. Османо-російське протистояння в Північному Причорномор'ї другої половини XVIII ст.: методика вивчення в шкільному курсі історії

У магістерській роботі ґрунтовно досліджено особливості російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї другої половини XVIII століття. На основі аналізу наукових праць значної кількості вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також документальних джерел розкрито головну суть, способи та методи експансії Російської імперії на територію Причорномор'я. Проаналізовано основні засоби поширення впливу Росії в регіоні, досліджено особливості військових конфліктів цього періоду та їхні наслідки, а також схарактеризовано роль ключових військових і державних діячів у зазначеному протистоянні.

Визначено головні напрямки експансіоністської політики Російської імперії в Північному Причорномор'ї та методи її реалізації. Показано перебіг військових кампаній, які відігравали ключову роль у конфлікті. Схарактеризовано вплив протистояння між Російською та Османською імперіями на геополітичну ситуацію в регіоні, зокрема на зміну кордонів та сфер впливу.

Окреслено основні події та їхні наслідки для обох сторін, що брали участь у протистоянні, зокрема втрату Османською імперією контролю над територіями Північного Причорномор'я та зміцнення позицій Росії в регіоні. Звернено увагу на висвітлення економічної та культурної політики імперської Росії, зокрема розвиток торгівлі, освоєння нових земель і залучення місцевих ресурсів.

Розроблено методичні рекомендації щодо використання матеріалів обраної для дослідження теми в шкільному курсі історії.

Ключові слова: інкорпорація, Кавказька війна, корінне населення регіону, Кючук-Кайнарджійський мирний договір, Російська імперія, османо-російська війна, Ясський мирний договір.

SUMMARY

Kudenchuk D. A. Ottoman-Russian Confrontation in the Northern Black Sea Region in the Second Half of the Eighteenth Century: Methods of Studying in the School History Course

The master's thesis thoroughly examines the peculiarities of the Russian-Turkish confrontation in the Northern Black Sea region in the second half of the eighteenth century. Based on the analysis of scientific works by a large number of domestic and foreign researchers, as well as documentary sources, the main essence, ways and methods of the Russian Empire's expansion into the Black Sea region are revealed. The main means of spreading Russia's influence in the region are analyzed, the peculiarities of military conflicts of this period and their consequences are studied, and the role of key military and state figures in this confrontation is characterized.

The main directions of the Russian Empire's expansionist policy in the Northern Black Sea region and methods of its implementation are identified. The course of military campaigns that played a key role in the conflict is shown. The influence of the confrontation between the Russian and Ottoman Empires on the geopolitical situation in the region, in particular on the change of borders and spheres of influence, is characterized.

The main events and their consequences for both sides involved in the confrontation are outlined, in particular, the loss of control over the territories of the Northern Black Sea by the Ottoman Empire and the strengthening of Russia's positions in the region. Attention is drawn to the coverage of the economic and cultural policy of imperial Russia, in particular the development of trade, the development of new lands and the involvement of local resources.

Methodological recommendations on the use of the materials of the topic chosen for the study in the school history course are developed.

Key words: incorporation, Caucasian War, indigenous population of the region, Kyuchuk-Kainarjia Peace Treaty, Russian Empire, Ottoman-Russian War, Yass Peace Treaty.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
РОЗДІЛ 2. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768-1774 РР. І ЗМІНИ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ СТАНОВИЩІ РЕГІОНУ	16
2.1. Причини, передумови та характер бойових дій	16
2.2. Кючук-Кайнарджийський мирний договір	28
2.3. Анексія Кримського ханства	34
РОЗДІЛ 3. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1787-1791 РР.	42
3.1. Передісторія конфлікту та його причини	42
3.2. Перебіг основних подій російсько-турецької війни 1788–1791 років.	46
3.3. Яський мир та його результати	57
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ МАГІСТЕРСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	68
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	79
ДОДАТКИ	86

ВСТУП

Актуальність теми. Російсько-турецьке протистояння другої половини XVIII ст. займає важливе місце в історії Північного Причорномор'я. Це складне явище, що виникло під впливом різноманітних економічних, політичних та військових чинників, можна вважати значним історичним феноменом. Особливість цього конфлікту в тому, що він не відповідав типовому сценарію колоніальних війн Нового часу. Йшлося не про освоєння далеких заморських територій, а про боротьбу за вплив у сусідньому регіоні, який вже мав тісні політичні, економічні та культурні зв'язки з обома імперіями – Російською та Османською.

Складність у вивченні даного конфлікту полягає у різних підходах до його оцінки, зумовлених специфікою подій, що розгорталися в Північному Причорномор'ї. З одного боку, Російська імперія, реалізуючи свої стратегічні інтереси, прагнула зміцнити позиції на узбережжі Чорного моря, забезпечуючи собі доступ до важливих торговельних шляхів. З іншого боку, Османська імперія, розглядаючи регіон як частину своєї сфери впливу, намагалася зберегти контроль над стратегічними фортецями та утримати позиції на півдні сучасної України. У цих умовах і виникало збройне протистояння, що дозволяє дивитися на конфлікт із двох різних перспектив: з точки зору Російської імперії, яка обґрунтовувала свої дії необхідністю забезпечення безпеки та розвитку економіки, і з точки зору Османської імперії, що прагнула зберегти свої історичні права на ці землі.

Російсько-турецьке протистояння в Північному Причорномор'ї – складне та багатогранне явище в історії міжнародних відносин, яке варто аналізувати з різних точок зору. Ось кілька важливих аспектів, які варто враховувати при вивченні цього конфлікту:

Геополітичний контекст: Північне Причорномор'я було важливим регіоном з геополітичної точки зору через його стратегічне розташування, яке забезпечувало доступ до Чорного моря та вплив на торгівлю між Європою та

Азією. Росія розглядала цю територію як ключову для захисту своїх південних кордонів і подальшого економічного розвитку.

Соціальні та культурні особливості: Регіон населяли різні етнічні групи зі своїми культурними традиціями, що створювало поліетнічне середовище. Османська імперія підтримувала зв'язки з мусульманським населенням, у той час як Росія прагнула поступово інтегрувати ці землі у свою політичну систему, що призводило до напруги між обома імперіями та місцевими громадами.

Імперська політика: Як Російська, так і Османська імперії використовували різноманітні методи – військові та дипломатичні, щоб закріпитися в регіоні. Росія поступово витісняла Османську імперію з її позицій на півдні сучасної України, прагнучи встановити там свою владу.

Прагнення до національного самовизначення та автономії: Протистояння також підкреслило прагнення деяких регіональних груп зберегти свої традиції та права на тлі експансіоністської політики імперій. Наприклад, для запорозьких козаків цей період став важливим у боротьбі за власні інтереси та захист свого традиційного способу життя.

Таким чином, актуальність теми магістерської роботи полягає в тому, що її розкриття дозволяє глибше зрозуміти механізми, за допомогою яких Російська імперія посилювала свої позиції в Північному Причорномор'ї, витісняючи Османську імперію та змінюючи баланс сил у регіоні та у всій Східній Європі.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї у другій половині XVIII ст., вивчення його впливу на міжнародні відносини, політичну ситуацію в регіоні та внутрішню політику обох імперій. Для досягнення вищезазначеної мети нами були поставлені такі **завдання**:

- сформувати джерельну базу та опрацювати документи, матеріали й літературу, необхідні для розкриття теми;
- проаналізувати передумови та причини російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст.;

- розглянути хід бойових дій під час російсько-турецьких воєн в період 1768–1791 рр.;
- визначити головні наслідки анексії Кримського ханства для регіону;
- обумовити можливості використання матеріалів даного дослідження при вивченні історії в закладах загальної середньої освіти.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини між Російською та Османською імперіями у другій половині XVIII ст.

Предметом дослідження стали методи та методичні прийоми навчання історії в закладах загальної середньої освіти в процесі розкриття політичних, військових та соціально-економічних аспектів російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї другої половини XVIII ст.

Хронологічні межі магістерської роботи означені 60-ми роками XVIII ст. як нижньою межею, коли розпочалась російсько-турецька війна 1768–1774 рр., та 1791 р. як верхньою межею, тобто датою підписання Яського мирного договору.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Північного Причорномор'я, що нині належать до південної частини України, включаючи сучасні області: Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку та частину Дніпропетровської. До територіальних меж також входить Кримський півострів, який був важливим стратегічним пунктом через своє географічне розташування та контроль над Чорним морем.

Елементи наукової новизни отриманих результатів полягають у ґрунтовному вивченні та узагальненні характерних особливостей російської експансії в Північному Причорномор'ї на основі аналізу історичних джерел, які дозволяють прослідкувати зміни в геополітичному просторі Північного Причорномор'я, та вплив на нього російсько-турецьких воєн.

Практичне значення зібраних у магістерській роботі матеріалів, полягає у тому, що їх можна використовувати в майбутніх дослідженнях історії Північного Причорномор'я XVIII ст., при підготовці посібників, підручників з історії. Окрім того, використання результатів дослідження будуть доречними й

у навчально-виховному процесі ВНЗ та ЗЗСО, зокрема для учнів 8 класу при опрацюванні відповідних тем навчальної програми, а також для студентів історичних факультетів при підготовці до семінарських занять в межах вивчення курсів «Нової історії», написанні наукових робіт та рефератів. Матеріали, представлені у магістерській роботі, можуть бути використані вчителями і лекторами для створення тематичних занять з історії України та всесвітньої історії, а також для розробки додаткових факультативних занять.

Апробація результатів магістерського дослідження. Основні положення та результати наукового дослідження були представлені у доповіді на III Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність» (22 травня 2024 р.)

Головні аспекти та результати дослідження були оприлюднені на засіданні кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки в ході попереднього захисту магістерських робіт.

Структура магістерської роботи зумовлена її метою та завданням. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел і додатків.

У вступі обґрунтовано вибір теми магістерської роботи, визначено її мету, завдання, предмет та об'єкт дослідження, означено хронологічні та географічні межі, розкрито елементи наукової новизни та практичне значення, зазначено результати апробації дослідження.

У першому розділі зроблено загальний аналіз історіографії та джерельної бази дослідження. Схарактеризовано комплекс наукових методів та принципів, застосування яких забезпечило чітке розуміння та висвітлення сутності досліджуваних проблем.

У другому розділі розглянуто передумови та перебіг російсько-турецької війни 1768–1774 рр., процес анексії Російською імперією Кримського ханства.

У третьому розділі окреслено передісторію та причини російсько-турецької війни 1787–1791 рр., хід бойових дій та проаналізовано суть Яського мирного договору.

Четвертий розділ присвячено методиці вивчення теми магістерського дослідження в шкільному курсі історії.

Висновки, зроблені автором, підсумовують основні результати наукового дослідження.

Загальний обсяг роботи складає 91 сторінку, з яких 78 сторінок основного тексту. Список використаної літератури та джерел має 87 позицій.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї – одна з актуальних і дискусійних тем серед науковців. Як українські, так і зарубіжні дослідники приділяли велику увагу цьому питанню, що є важливою частиною магістерської роботи. Незважаючи на численні історичні дослідження, присвячені цій темі, актуальність її вивчення не знижується і сьогодні. Матеріали, залучені в ході дослідження російсько-турецького протистояння, охоплюють саме геополітичний простір Причорноморського регіону.

Військові дії відбувалися в стратегічно важливій зоні з унікальними релігійними, етнічними та культурними традиціями, що створювало певні труднощі у вивченні конфлікту. Сучасна історіографія цієї проблеми отримала новий імпульс до перегляду усталених позицій, що дозволяє розглядати події не лише з традиційної імперської, а й з регіональної точки зору. Наразі сформувалися нові історіографічні підходи, які відмовилися від попередніх догматичних оцінок, і на основі введення до наукового обігу нових джерел з'явилася велика кількість сучасних праць. Це підвищує потребу у підведенні підсумків досліджень і аналізі досягнень сучасних істориків щодо теми російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї.

Варто зазначити, що з роками підходи дослідників до аналізу російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї зазнали змін, відображаючи різноманітні науково-методологічні підходи та доступні джерела. Як українські, так і зарубіжні вчені зробили вагомий внесок у вивчення цієї проблеми, що мотивує поділити історіографію на дві основні групи: українську та зарубіжну.

Українська історіографія даної проблеми побудована на дослідженні історії анексії Кримського ханства Російською імперією. Серед дослідників варто згадати С. Андрєєва та його роботу «Зовнішньополітичні аспекти

проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р.»¹. Автор розглядає значущість дипломатичних маневрів Росії, яка, закріпившись у Північному Причорномор'ї, прагнула контролю над Кримом, що був стратегічно важливим регіоном. У статті також акцентується увага на суперечностях між Османською імперією та Росією, де Кримське ханство виступало буферною зоною й інструментом у великій геополітичній грі. Також цю проблему досліджували Б. Безпалько «Інкорпорація російською імперією кримського ханства наприкінці XVIII ст.»², Т. Бикова «Ліквідація Кримського Ханату»³, І. Катеринко, О. Серета «Кримське ханство напередодні і після анексії у російсько-османському дипломатичному протистоянні»⁴, Б. Короленко «Входження Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783 – середина 1784 рр.)»⁵. Боротьбу Османської та Російської імперії за дані регіони також досліджував Кримський А. «Студії з Криму»⁶, «Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Збірник статей»⁷.

До іноземних досліджень можна віднести як англійські так і російські праці. В російській історіографії другої половини XIX ст. можна відзначити А. Петрова «Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год»⁸, «Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II»⁹.

¹ Андреева С. Зовнішньополітичні аспекти проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014 р. Вип. 41. С. 28-32.

² Безпалько Б. Інкорпорація російською імперією кримського ханства наприкінці XVIII ст. Студентський науковий вісник. 2016 р. № 40. С. 19–21.

³ Бикова Т. Ліквідація Кримського Ханату. Кримська світлиця. 2018. №18. 04. 05.

⁴ Катеринко І., Серета О. Кримське ханство напередодні і після анексії у російсько-османському дипломатичному протистоянні. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць. Одеса. 2023. Вип. 18. С. 25 – 33.

⁵ Короленко Б. Входження Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783-середина 1784 рр.). Культура народів Причорномор'я. 2004. № 51. С. 104-111.

⁶ Кримський А. Студії з Криму URL: <https://www.twirpx.com/file/982249/>

⁷ Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Збірник статей. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Krym_vid_antychnosti_do_sohodennia_Istorych_ni_studii/

⁸ Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год: в 5 томах. Санкт-Петербург. Тип. Э. Веймара. 1866–1874.

У праці «Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год» Петров системно досліджує події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. та конфлікт із польськими конфедератами. Це дослідження охоплює детальний опис бойових дій, тактику, стратегію та дипломатичні кроки Російської імперії, а також взаємозв'язок із підтримкою османами польських конфедератів. Завдяки залученню архівних документів, листування та військових рапортів, Петров створив ґрунтовний огляд війни, дослідивши її політичні та військові наслідки для Східної Європи.

Праця «Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II» зосереджена на подіях російсько-турецької війни 1787–1792 рр., розкриваючи деталі ще однієї ключової кампанії XVIII ст. Петров досліджує політичні мотиви та дипломатичні маневри Російської імперії, підкреслюючи роль Катерини II у формуванні зовнішньополітичної стратегії. Автор детально описує військові кампанії, включаючи облоги фортець, бойові дії на Чорному морі та роль російських командувачів, таких як Потьомкін і Суворов.

Серед англомовної історіографії можна виділити Alan W. Fischer. «The Russian Annexation of the Crimea: 1772–1783»¹⁰, Cunningham, Allan. «Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution: Collected Essays»¹¹, M. S. Anderson. «The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783–4»¹², Mikaberidze A. «Russo-Turkish War (1787–1791)»¹³.

В основному автори англомовної історіографії зосереджувались на геополітичних наслідках осmano-російських війн та анексії Кримського ханства.

⁹ Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х т. Санкт-Петербург. 1880.

¹⁰ Alan W. Fischer. The Russian Annexation of the Crimea: 1772–1783. London: Cambridge University Press, 1970. 200 p.

¹¹ Cunningham, Allan. Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution: Collected Essays. Frank Cass & Co. Ltd, 1993.

¹² M. S. Anderson. «The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783–4». The Slavonic and East European Review. 37 (88). 1958. С. 17–41.

¹³ 9. Mikaberidze A. Russo-Turkish War (1787–1791). Russia at War: From the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond: In 2 Vol. Ed. T. C. Dowling; Forew. B. W. Menning. Santa Barbara, California – ...: ABC-CLIO, 2015. Vol. 2: N-Z. P. 744–745.

Основу джерельної бази дослідження склали тексти міжнародних договорів, офіційні закони та маніфести. Важливими джерелами, які були опрацьовані в процесі написання роботи стали мирні договори підписані між імперіями. Вони залишали слід в геополітиці, та мали великий вплив на Північно-Причорноморський регіон.

Одним з таких договорів є Кючук-Кайнарджийський мирний договір, укладений у 1774 р. між Османською імперією і Російською імперією¹⁴. За його положеннями визначалися важливі територіальні та політичні зміни в регіоні Південного Кавказу і він став однією з ключових подій, які позначили початок російської експансії в цьому регіоні.

Основні положення договору включали: передачу Росії південних частин Криму, а також частини азійських територій, що лежали на південь від Азовського моря. Визнання за Росією права захищати права православних християн в Османській імперії. Поширення прав Російської імперії на південний Кавказ, включаючи Крим, Кубань і прибережні землі Азовського моря.

Цей договір став значним кроком для Російської імперії у встановленні контролю над Північним Причорномор'ям. Після підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору, Росія значно розширила свій вплив у цьому регіоні та почала активну політику освоєння і закріплення нових територій, створюючи умови для закріплення своїх військових і політичних позицій у Причорномор'ї.

Яський мирний договір¹⁵, укладений у 1792 р. між Російською та Османською імперіями, став ключовою подією в історії Північного Причорномор'я та розширення Російської імперії на південь. Після завершення російсько-турецької війни 1787–1791 рр., цей договір закріпив російський

---

¹⁴ Кючук-кайнарджійський мирний договір 1774 р. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyuchuk_kainardzhyskii

¹⁵ Яський мирний договір 29.12.1791 (09.01.1792): URL: <http://xn--d1aml.xn--h1aaridg8g.xn--p1ai/18/yasskiy-mirnyy-dogovor>.

контроль над територіями між Південним Бугом і Дністром, що стало важливим кроком у зміцненні позицій Росії в регіоні.

Експансія Російської імперії: у XVIII ст. Росія активно розширювала свої території на південь, включаючи землі Північного Причорномор'я, для посилення контролю над чорноморськими торговельними шляхами та доступу до ключових портів. Основною метою була стратегічна перевага над Османською імперією, яка до цього часу контролювала узбережжя.

Зміни у Причорномор'ї: території, які опинилися під владою Російської імперії після Ясського миру, включали численні фортеці та населені пункти на узбережжі, що раніше були важливими осередками османського впливу. Ці нові здобутки значно зміцнили обороноздатність Росії у Причорномор'ї та забезпечили плацдарм для подальшої експансії.

Наслідки Ясського договору: після підписання Ясського миру Росія зміцнила свої позиції в регіоні, поступово інтегруючи нові території до свого складу. Це призвело до суттєвих змін у політичній і соціальній структурі Північного Причорномор'я, де російська адміністрація впроваджувала власні порядки, що вплинули на подальшу історію регіону та створили умови для тривалого російського домінування.

Маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамана і всієї кубанської сторони під Російську державу»¹⁶, виданий у 1783 р., став помітним кроком у реалізації експансіоністської політики Російської імперії в Північному Причорномор'ї. Цей маніфест закріпив анексію Криму та прилеглих територій, що мало стратегічне значення в контексті російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст.

Експансія Російської імперії: у цей період Російська імперія активно розширювала свої території на південь, прагнучи зміцнити позиції на

---

¹⁶ Маніфестъ Императрицы Екатерины II. О принятии полуострова Крымскаго, острова Тамана и всей Кубанской стороны, подъ Россійскую Державу. Полное Собрание Законов Россійской Империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург. Тип. II Отд-нія собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22: 1784-1788. С. 1174. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book9829/#page/891/mode/1up>

узбережжі Чорного моря та забезпечити контроль над ключовими торговими шляхами. Кримський півострів і Кубань були стратегічно важливими для посилення впливу Росії в регіоні, що мало на меті остаточне обмеження османської присутності.

Значення Криму: до анексії Кримське ханство було формально незалежним, проте перебувало під протекторатом Османської імперії. Маніфест 1783 р. підтвердив російський суверенітет над Кримом, островом Таман і Кубанню, що дозволило Росії встановити нові адміністративні структури на цих землях і розпочати інтеграцію регіону в межі імперії.

Роль місцевих правителів: після видання маніфесту місцева знать, включаючи кримських ханів, втратила значну частину своєї влади, поступово перейшовши в залежність від російської адміністрації. Цей процес посилив контроль Росії над Кримом і створив умови для переселення населення, що сприяло остаточному закріпленню імперії в регіоні.

Наслідки анексії: анексія Криму за маніфестом 1783 р. стала одним із основних моментів у російсько-турецькому протистоянні. Росія закріпила свої позиції на півдні, що сприяло встановленню тривалого панування в Північному Причорномор'ї та створенню основи для подальшої експансії. Це також призвело до зміни етнічного складу населення та впровадження імперських порядків у регіоні.

Таким чином джерельна база є достатньою для розкриття змісту даного дослідження, досягнення мети та основних завдань.

Методи дослідження. З огляду на специфіку обраної теми, в дослідженні були використані як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи. Серед загальнонаукових методів основними є метод об'єктивності та критичного аналізу, що важливо через специфіку історичних джерел і літератури, яка стосується теми.

До дослідження також був залучений хронологічний метод, що дозволив відтворити події російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст. у хронологічному порядку. Метод аналізу історіографії та джерел допоміг

сформувати цілісне уявлення про перебіг подій, а системний метод дозволив виявити взаємозв'язки між подіями та дослідити їх комплексно. Порівняльно-статистичний метод використовувався для вивчення методів боротьби двох імперій, а також для аналізу політичних рішень Росії на початку та наприкінці конфліктів.

Завдяки ретроспективному методу вдалося виявити основні закономірності передумов, причин та наслідків російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст., які мали різний вплив на дві імперії.

Використання різноманітних підходів до вивчення історичних фактів дало змогу глибше й різнобічно дослідити проблему.

Отож, аналіз історіографічних і джерельних матеріалів, а також застосовані наукові принципи та методи підтверджують, що автор мав можливість досягнути поставленої мети та виконати основні завдання дослідження, що відображено у зроблених висновках і узагальненнях.

РОЗДІЛ 2.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1768-1774 РР. І ЗМІНИ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ СТАНОВИЩІ РЕГІОНУ.

2.1. Причини, передумови та характер бойових дій

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. стала однією з важливих подій в історії російсько-турецьких відносин. Це був не перший конфлікт між двома імперіями, і не останній, однак саме завдяки його результатам Росія змогла закріпитись в Північному Причорномор'ї та в подальшому, скориставшись

положеннями Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р., анексувати Кримське ханство.

Зовнішня політика Російської імперії з 1762 р. під впливом Микити Паніна мала на меті створення «Північного акорду» – союзу північних держав (Росії, Пруссії, Данії, Швеції та Речі Посполитої) за підтримки Англії на противагу європейській гегемонії Франції та Австрії. Наприкінці вересня 1763 р. в Речі Посполитій помер король Август III і почалися конфлікти між партіями. У вибори короля втрутилася Росія, і у 1764 р. був обраний її кандидат – Станіслав Понятовський. Боротьба партій тривала і після обрання короля. Росія спільно з Пруссією знову висунула питання про дисидентів, російські війська були введені в Річ Посполиту, і російський посланець у Варшаві князь Рєпнін настільки енергійно захищав інтереси свого уряду і православних дисидентів, що врешті-решт наказав заарештувати найвизначніших і найвпливовіших членів сейму¹⁷.

Для протидії російському впливу 1768 р. було утворено Барську конфедерацію, яка за підтримки католицьких держав – Франції та Австрії – вступила в невдалу боротьбу з російськими та польськими урядовими військами. Опинившись у скрутному становищі, конфедерати звернулися по допомогу до Порти. Були зібрані коштовності для підкупу впливових осіб у Константинополі. Французький уряд підтримував клопотання поляків і вживав усіляких заходів, щоб посварити Туреччину з Росією. Франція відверто підштовхувала Туреччину до війни з Росією для того, щоб скориставшись труднощами Туреччини, мирним шляхом отримати Єгипет або зробити його фінансово залежним від Франції. Довгий час ця політика не давала результатів. Російський посол у Туреччині А. Обресков запевнив султана, що російські війська будуть виведені з Речі Посполитої в лютому 1768 р. Французький уряд був незадоволений діяльністю свого посла де Верженна і відправив йому на допомогу секретаря Сен-Прі та двох особливих агентів – барона Тотта до

---

¹⁷ Веселаго Ф. Краткая история Русского Флота. М.-Л., 1939. 304 с. Издание 2-е. Глава VII. С. 93.

Криму і Толя до конфедератів. Толей умовив конфедератів поступитися Волинню і Поділлям Туреччині в разі сприятливого результату війни. Ця пропозиція змінила позицію Туреччини, яка стала шукати привід для втручання в польські справи¹⁸.

Безпосереднім приводом для початку конфлікту стало те, що під час воєнних дій проти Барської конфедерації загін колійців (серед яких були і запорозькі козаки), назвавшись членами російської армії, переслідував загін конфедератів до міста Балта, вторгся на османську територію і, крім того, спалив місто Дубоссари на Дністрі, де сховався турецько-татарський гарнізон міста Балта. Цей інцидент викликав дипломатичний скандал. Незважаючи на те, що Росія в присутності турецьких представників застосувала тілесні покарання до злочинців на російсько-турецькому кордоні і заявила, що, згідно з її власними законами, смертні вироки, винесені російськими судами, не будуть виконуватися в Росії, 25 вересня 1768 р. великий візир Османської імперії запросив російського посла до себе, поставився до нього з презирством і наказав ув'язнити в Семибашенській фортеці, що, згідно з османським звичаєм, було рівнозначно оголошенню війни. 29 жовтня було оголошено про те, що турецькі війська готуються для війни проти Росії¹⁹.

Порта звинувачувала в розриві відносин Росію. За словами османів остання неодноразово порушувала договори, будувала укріплення біля турецького кордону, втручалася у справи Речі Посполитої, намагалася обмежити свободу польського народу, сприяючи обранню на престол осіб, які були негідні бути монархами, і врешті-решт російські війська, як вважалося, зруйнували Балту. Після цього Катерина II оголосила війну Туреччині в листі від 18 листопада 1768 р. У своєму циркулярі до європейського двору Катерина II намагалася пояснити і довести правильність і легітимність російської

---

¹⁸ Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год: в 5 томах. СПб. Тип. Э. Веймара. 1866–1874. Т. 1. С. 56–62.

¹⁹ Там само. С. 109–110.

політики і вказати на несправедливість Порти, яка була спровокована ворогами Росії²⁰.

На результат війни дуже сильно вплинуло те, що за рівнем боєздатності турецькі армія і флот значно поступалися російським. Турецька армія була численна, проте дисципліна турецьких військ була низькою, були поширені непокора і дезертирство. Рушниці турецької піхоти мали довгий важкий ствол і тому стріляли на більшу відстань, ніж російські рушниці. Однак через це їх доводилося довго заряджати і застосовувати для стрільби підставки-сошки. До того ж у них не було багнетів і тому в ближньому бою турки застосовували шаблі та ятагани. Турецькі гармати були надмірно важкими, під час бою не могли змінити позицію, а турецькі артилеристи були погано навчені. Усе це призводило до того, що ефективність турецької артилерії була низькою. На відміну від піхоти й артилерії, турецька кавалерія була високого рівня і перевершувала російську чисельністю, підготовкою вершників і якістю коней. На відміну від російської армії, навченої мистецтву маневрування, турки діяли на полі бою неупорядкованою масою, утворюючи зі своєї піхоти і кавалерії скупчення або «товсті фронти» значної глибини. Турецький флот був також у незадовільному стані. Його основними недоліками були низький рівень підготовки командирів та екіпажів, а також практично повна відсутність компасів і слабе знання карт. Не розуміючи цього, Мустафа III мав перебільшене уявлення про могутність Османської імперії²¹.

Осінь і зима 1768 р. пройшли в приготуванні до військових дій. Турки і конфедерати намагалися домовитися про спільні дії. Восени 1768 р. Росія провела два рекрутські набори. Катерина II схвалила пропозицію братів Орлових відправити російський флот у Середземне море і розпалити антитурецьке повстання серед християнських народів Балкан. Микита Панін і російський посол в Англії І. Чернишов домовилися з англійцями про допомогу

---

²⁰ Там само.

²¹ Петров А. Н. Гл. I. Турецкая армия в эпоху войны 1769–1774 гг. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства. СПб.: Военная типография, 1893. Т. 1. С. 32.

в постачанні та організації флоту. Крім того, Англія утримувала французів від спроб перешкодити діям російського флоту в Середземному морі.

Російські війська розділили на три армії: головна, або наступальна, під командуванням генерал-аншефа князя А. Голіцина (до 71 тис. за повного укомплектування, включно з 10 тис. козаків), збиралася біля Києва; друга, або оборонна, армія генерал-аншефа Рум'янцева (до 43 тис.), мала захищати південні кордони Росії від вторгнення татар і розташовувалася біля Полтави і Бахмута; третя армія, генерал-аншефа Олица (до 15 тис.) – біля Луцька, призначалася як авангард головної армії²².

Бойові дії почалися 15 січня 1769 р. Кримські татари перейшли кордон Росії і здійснили набіг на Новоросійську губернію і Слов'яносербію, а на зворотному шляху на Київське воєводство Речі Посполитої. З російського боку загін генерал-поручика Вернеса 6 березня зайняв Азов і 19 березня загін бригадира Жедерса зайняв Таганрог.

15 квітня російська армія форсувала Дністер і 19 квітня з боєм підійшла до фортеці Хотин. Але Голіцин не мав облогової артилерії, а змором заволодіти Хотином не міг, оскільки продовольства взяв лише на 8 днів, і тому 24 квітня армія переправилася назад на Поділля.

Сподіваючись відвернути увагу турків від Поділля і в той же час наблизитись до головної армії, Румянцев переправився через Дніпро на початку травня і попрямував до Єлисаветграда²³.

Тим часом 21 травня головна армія турків переправилася через Дунай, а конфедерати спробували скористатися відступом Голіцина і захопити Львів. Наступ турків йшов повільно внаслідок труднощів під час влаштування мостів на Дунаї і поганого постачання продовольства. Проте, завдяки бездіяльності Голіцина, вони протягом травня встигли зібрати на Дністрі великі сили, а 3 червня великий візир перевів свою армію через річку Прут, розташувався з

---

²² Петров А. Н. Названа праця. Т. 1. С. 119.

²³ Там само. С. 313.

головними силами (до 100 тис.) біля Рябої могили і потім попрямував до Бендер, маючи намір далі йти на Єлисаветград.

24 червня Голіцин знову переправився через Дністер, і 2 липня відбив турецьку контратаку біля Пашківців, потім взяв в облогу Хотин, але не наважився штурмувати. Побоюючись за долю фортеці, та отримуючи перебільшену інформацію про силу Румянцева, візир відмовився вторгнутися в Новоросійську губернію і рушив на Хотин, але вагаючись, зупинився біля Рябої могили. Тільки татари під командуванням Девлет-Гірея вирушили до Хотина, за ними слідував корпус Молдаванчі-паша. 22 липня російська армія відбила спроби Девлет-Гірея прорвати Хотинську блокаду. Вирішивши, що генеральна битва неминуча, Голіцин зупинив облогу Хотина і зосередив всі свої війська в загальному таборі. Однак Молдаванджи Алі-паша, допомігши Хотинському гарнізону, зайняв оборонну позицію. Сам Голіцин атакувати також не наважився, а 3 серпня відправився в село Княгинине біля Кам'янець-Подільської фортеці²⁴.

6, 14, 23 серпня турки пробували форсувати Дністер біля Хотина. Найсильніша атака сталася 29 серпня. Основні сили нового візира (до 80 тисяч) атакували загоны Я. Брюса і І. Салтикова, але були відкинуті за річку під час 12-годинного бою. За цей час, артилерія Голіцина завершила будівництво облогової батареї з 24 облоговими гарматами навпроти Хотина, і 8 вересня точний вогонь батареї змусив турків поспішно відступити з хотинського табору.

Ці перемоги російської армії, а також дефіцит продовольства та повстання, що відбулися в турецькій армії, змусили Молдаванчи-пашу відступити до Ясс, а потім до Рябої могили. Російська армія зайняла Хотин без бою²⁵.

---

²⁴ Бутурлин Д. П. Картина войн России с Турцией в царствования императрицы Екатерины II и императора Александра I: в 2-х частях. СПб.: Тип. Импер. воспитат. дома, 1829. Ч. 1. С. 14–20.

²⁵ Петров А. Н. Названа праця С. 251–258.

Тим часом імператриця, незадоволена оборонним характером дій Голіцина, ще 13 серпня, призначила на його місце Румянцева, який прибув до першої армії 18 вересня. Другу армію довірили графу П. Паніну. Так як турки переправилися через Дунай, Румянцев відклав відновлення бойових дій до весни і розмістив війська головних сил на зимівлю між Дністром, Бугом і Збручем²⁶.

Згідно з військовим планом Румянцева на 1770 р., основна мета полягала в тому, щоб врешті-решт звільнити Валахію та Молдову від турків і перешкодити їх основним силам перетнути Дунай, і в зв'язку з цим діяла друга армія, яка повинна була захопити Бендери і захистити південний кордон Росії²⁷.

Поспішаючи заблокувати турків в Молдові, наступ Румянцева було значно сповільнено настанням весни і поширенням чуми в Дунайському князівстві. 9 червня 1770 р. Румянцев розбив табір на Лівому березі Прута, неподалік від села Цицора, в 30 верстах від Ясс. 11 червня новий командувач молдавським корпусом Н. В. Рєпнін переправився на лівий берег Прута та приєднався до авангарду головної армії на чолі з генералом Ф. Бауером²⁸.

Основні військові дії 1770 р. були грандіозними й ознаменувалися російським перемогами: 17 червня 1770 р. при Рябій могилі, 7 липня 1770 р. при Ларзі і, нарешті, 21 липня 1770 р. при Кагулі. Підсумком перемоги при Кагулі став новий успіх російської армії. 10 серпня корпус Рєпніна взяв в облогу Кілію, найважливішу фортецю турків, яка перекривала гирло Дунаю, дозволяючи туркам отримувати підкріплення від Константинополя морем. 21 серпня Кілія здалася²⁹.

7 червня Панін переправився через Буг і 2 червня через Дністер. Побоюючись чуми, Панін вирішив взяти Бендери не штурмом, а бомбардуваннями і земляними роботами. 15 липня почалася облога міста.

²⁶ Ордер П. А. Румянцева Х. Ф. Штофельну о назначении его командующим корпусом в Молдавии.

²⁷ Петров А. Н. Названа праця. Т. 2. С. 25.

²⁸ 21. Хронологический указатель военных действий русской армии и флота: в 5 томах. СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, 1908. Т. 1. С. 113.

²⁹ Петров А. Н. Названа праця. Т. 2. С. 134–148.

Турецький гарнізон налічував понад 12 тис. людей і чинив впертий опір, який не вдалося знищити облогою та бомбардуваннями. Усвідомлюючи необхідність наступу, Панін запросив у Румянцева значне підкріплення, щоб у разі невдачі була можливість продовжити облогу. У той час перша армія вела активні бойові дії, тому довелося почекати. 15 вересня до Бендер були вислані підкріплення від першої армії. Панін вирішив взяти місто штурмом, у ніч з 15 на 16 травня, після підриву міни, закладеної під стінами, друга армія розпочала штурмові дії. Битва тривала всю ніч, дві армії виявляли хоробрість і невідступність, але військові можливості росіян були вищими, турки були розгромлені та здалися о 8 ранку 16 вересня.

Після взяття Бендер на військовій раді другої армії було вирішено, що організувати облогу Очакова цього р. неможливо. 6 жовтня, залишивши в Бендерах 5-тисячний гарнізон, друга армія рушила до Дніпра на зимові квартири³⁰.

Захоплення Криму було головною метою Російської імперії в 1771 р. Багаторічні дипломатичні зусилля Катерини II, Румянцева і Паніна принесли результат – кримські татари не хотіли воювати. Розбрат між татарами був викликаний тим, що султан змінив хана Каплана-Гірея на Селіма-Гірея. Катерина II вирішила скористалася цим, і захопити Крим силами другої армії, якою командував генерал В. Долгоруков. Завданням першої армії був захист Валахії і Молдови, і Румянцев, також, отримав від Катерини II повноваження вести прями мирні переговори з візиром³¹.

Друга армія покинула Полтаву 20 квітня 1771 р. і рушила на південь уздовж Дніпра. Новозбудована Азовська флотилія була готова до бою в 1771 р. і забезпечувала підтримку з моря. Султан же не зміг зібрати достатню для захисту Криму армію. У Варну мали прийти з Анатолії 50 тис. військ для перекидання в Очаків, однак загроза з боку Соломона I та Іраклія II змусили султана 40 тис. з них відправити в Грузію. 30 тис. султан змушений був

---

³⁰ Петров А. Н. Названа праця. Т. 2. С. 300–336.

³¹ Бутурлін Д. П. Названа праця. С. 54–55.

тримати в Константинополі, тому що російський флот в Егейському морі перешкоджав постачанню до Константинополя й османська столиця була на межі голодного бунту. 40 тис. довелося направити на захист Дарданелл. Турецький десант, що прибув у червні до Криму, був нечисленним, і його командир навіть відмовився висаджуватися³².

12 червня Долгоруков підійшов до Перекопу. Перекопський вал, що прикривав Перекопський перешийок, мав довжину до 7 км, був добре укріплений біля Чорного моря і сильно зруйнований на ділянках, прилеглих до Сивашу. В ніч з 13 на 14 червня невеликий загін піхоти під командуванням генерал-квартирмейстра М. Каховського почав обстріл стін валу, привертаючи до себе увагу. Після 1,5-годинної перестрілки, штурмовики на чолі з генерал-майором В. Мусіним-Пушкіним швидкою атакою захопили укріплення зі сторони Чорного моря. У цей час кіннота другої армії здійснила 20-кілометровий прорив через Сиваш і рушила в тил татарам, відбиваючи їх контратаку. Гарнізон Перекопської фортеці здався 15 червня після бомбардування. Основні сили кримського хана втекли до Кафи, а сам Селім-Гірей втік до Константинополя³³.

Загін генерал-майора Ф. Щербатова рушив з Генічеська через Арабатську косу, зайняв Арабат, потім 20 червня відбив татарську контратаку в Арабаті, а 21 червня 1771 р. зайняв Керч без опору і 22-го червня зайняв Єнікале. 29 червня 1771 Долгоруков підійшов до Кафи, вибив турків з польових укріплень і почав бомбардування форту, в результаті вдалого влучання пороховий льох вибухнув. Не витримавши обстрілу, частина турків втекла на кораблі, а решта гарнізону форту здалися. Кримські татари перестали чинити опір і вступили в переговори з Долгоруковим. Всього Крим був узятий за 16 днів.

Загалом опір кримських турків і татар був слабким, а кримські укріплення перебували у поганому стані. 5 вересня друга армія, яка звільнила понад 10 тисяч російських полонених, попрямувала до зимових квартир на Дніпровській

---

³² Петров А. Н. Названа праця. Т. 3. С. 52–61.

³³ Бутурлин Д. П. Названа праця. С. 65–67.

лінії. Азовська флотилія зайняла Керченську пристань. Кримські татари самостійно обрали проросійського Сахіб-Гірея новим ханом, який почав мирні переговори з Росією. 1 листопада 1772 кримський хан підписав мирний договір з Долгоруковим у Карасубазарі³⁴.

І Росії, і Туреччині потрібен був мир, тому в березні 1772 р. Румянцев і візир Мухсінзаде Мехмед-паша погодилися на перемир'я. Завдяки своїм перемогам Росія мала право розраховувати на сприятливі умови. Однак Австрія була незадоволена тим, що Росія наполягала на своєму Дунайському князівстві, і з осені 1771 р. демонстративно готувалася до війни з метою виконання умов договору з турками. Катерина II вважала, що австрійці блефують, але, беручи до уваги позицію свого розпещеного союзника Фрідріха 2 (який розпочав окремі переговори з австрійцями), вона вирішила поступитися Дунайським князівством туркам, наполягаючи на незалежності Кримського ханства від Османської імперії. Конфлікт між Росією, Пруссією та Австрією був вирішений в основному поділом Речі Посполитої в 1772 р. Канцлер Австрії Кауніц і Фрідріх II запропонували імператриці посередництво, щоб укласти мир із султаном, і відправили послів, але Катерина II наполягла на прямих переговорах з турками. Переговори велися в Фокшанах і Бухаресті майже весь 1772 р. і до 11 лютого 1773 р., але жоден з представників порту не вирішив взяти на себе відповідальність за визнання незалежності Криму, і навесні 1773 р. війна відновилася³⁵.

Після завершення перемир'я навесні 1773 р. на Дунаї почалася «мала війна» – невеликі загони росіян і турків переправлялися через річку і здійснювали напади один на одного. 17 квітня авангард 3-ї дивізії під командою полковника Кличка (1 тис. солдатів, 1,4 тис. козаків і 6 гармат) взяв Бабадаг і потім дійшов до Карасу. 20 квітня 3,7 тис. турків атакували Журжу, загін полковника Дурново відрізав частину десанту (до 1,5 тис.) від річки і знищив³⁶.

---

³⁴ Петров А. Н. Названа праця. Т. 3. С. 182–192.

³⁵ Петров А. Н. Названа праця. Т. 4. Ч. 1. С. 97–98, 105–107.

³⁶ Петров А. Н. Названа праця. Т. 4. Ч. 2. С. 21–49.

12 червня Румянцев розпочав наступ на Силістрію і наказав полковнику Мещерському напасти на Туртукай, але це не було виконано, і турки змогли зміцнити силістрійський гарнізон, що ускладнило завдання основної армії³⁷. 15 червня армія Румянцева з боєм підійшла до Силістрії. 16 червня Суворов почав поспішно готуватися до атаки, і в ніч на 18 червня 1773 р. він розбив 4 тис. турків в Туртукаї³⁸. 18 червня 1773 р. Румянцев атакував нагірний редут, що прикривав Силістрію з півдня. Атаку очолили Потьомкін, Вейсман та Ігельстром. Під час наполегливого 6-годинного бою корпуси Потьомкіна та Ігельстрома було відбито, але полковник Кличка з корпусу Вейсмана в повторній атаці зумів захопити цей редут і відбив усі контратаки турків³⁹.

Російський наступ розвивався успішно, але раптово ввечері 18 червня Румянцев отримав звістку про те, що Нуман-паша йде з Базарджику на допомогу Силістрії і знаходиться всього в 30 км від російської армії. Румянцев визнав своє розташування незручним для відбиття турецьких контратак із двох боків, залишив уночі 19 червня взятий редут і 20 червня відсунув свою армію на 6 км на схід від Силістрії. Цього ж дня потужний турецький загін був помічений у Кючук-Кайнарджі. 21 червня Румянцев наказав Вейсману атакувати цей загін, а сам 22 червня з головними силами попрямував у Гуробал, щоб не дати Нуман-паші захопити переправу⁴⁰.

Вранці 22 червня 1773 р. корпус Вейсмана вирушив на турків, і тоді з'ясувалося, що перед ним уся армія Нуман-паші чисельністю більше 20 тис. Чисельність турків не збентежила Вейсмана, він почав атаку, але на початку бою його було вбито. Розлючені загибеллю улюбленого генерала, російські війська розгромили турків, які тікали аж до самої Шумли.

---

³⁷ Румянцев П. А. Документы. Том II. 1768–1775. М., Воениздат, 1953. С. 630.

³⁸ Сакович П. М. Действия Суворова в Турции в 1773 году. СПб., 1853. С. 82–87.

³⁹ Хронологический указатель военных действий русской армии и флота: в 5 томах. СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, 1908. Т. 1. С. 147.

⁴⁰ Петров А. Н. Названа праця. Т. 4. Ч. 2. С. 62–70.

У 1774 р. Румянцев планував рішуче наступати всіма силами, взяти Шумлу і закріпитися на території від Дунаю до Балкан. Друга армія мала захищати Крим і в серпні взяти в облогу Очаків⁴¹.

Висока Порта розуміла небезпеку продовження війни. У січні 1774 р. Мустафа III помер, на престол зійшов його брат Абдул-Хамід I. У березні візир звернувся до Румянцева з побажанням миру. Австрійський і пруський послі переконали нового султана дати візиру необмежені повноваження вести переговори і підписати остаточні умови миру. Це значно спростило і прискорило переговори. Румянцев від імператриці отримав дозвіл витратити до 100 тис. рублів на хабарі османським чиновникам. У наступних переговорах з Румянцевим візир уже намагався тільки виторгнути більш вигідні умови миру і наполягав на тому, щоб, як у 1772 р., спочатку підписати попереднє перемир'я. Румянцев побоювався, що візир просто тягне час, і у квітні 1774 р. віддав своїм військам наказ наступати⁴².

Плани Румянцева на 1774 р. були подібні до планів 1773 р⁴³. Але на відміну від кампанії 1773 р., візир зібрав свою головну армію в Шумлі і потім розташував її на сильній позиції біля Козлуджі. 9 червня 1774 р. Суворов і Каменський об'єднали свої сили біля Базарджика і спільно розбили армію візира. У той же день корпус Салтикова відбив атаку 15 тис. турків з Туртукая і переслідував їх на відстані 20 км у напрямку Руцуку⁴⁴. Військове становище турків було безнадійним, і візир 2 липня вислав уповноважених у село Кючук-Кайнарджі для підписання миру. З боку Росії уповноваженим був Рєпнін. Румянцев дав візиру максимум 5 днів на узгодження умов остаточного миру і 10 липня уповноважені з обох сторін підписали Кючук-Кайнарджійський мирний договір. 15 липня Румянцев і великий візир його ратифікували⁴⁵.

---

⁴¹ Петров А. Н. Названа праця. Т. 5. С. 122.

⁴² Там само. С. 13–17.

⁴³ Румянцев П. А. Документы. Том II. 1768–1775. Москва. Воениздат, 1953. С. 731.

⁴⁴ Хронологический указатель военных действий русской армии и флота: в 5 томах. СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, 1908. Т. 1. С. 156.

⁴⁵ Петров А. Н. Названа праця. Т. 5. С. 122.

Отож, в результаті цієї війни, яка закінчилася перемогою Російської імперії, до її складу увійшли колишні османські фортеці Керч і Єнікале в Криму (решта земель на півострові – до Кримського ханства), землі, прилеглі до Кінбурну на північному березі Чорного моря, землі, прилеглі до Азова (Азов відійшов Росії з 1739 р.) і Кабарда. Визнавалася повна незалежність Кримського ханства як від Росії, так і від Туреччини. Росія отримала право торгувати в Чорному морі і мати військовий флот.

2.2. Кючук-Кайнарджийський мирний договір

Після поразки османів у битві при Козлуджі, Кючук-Кайнарджийський мирний договір завершив російсько-турецьку війну 1768–1774 років і ознаменував поразку османів у їхній боротьбі проти Росії. Російську сторону представляв фельдмаршал граф Петро Румянцев, а османську – Мухсінзаде Мехмед-паша. Договір став найпринизливішим ударом для колись могутнього Османського царства. Він також став передвісником кількох майбутніх конфліктів між Османською імперією та Росією. Це була лише одна з багатьох спроб Росії отримати контроль над османською територією⁴⁶.

Росія повернула Валахію і Молдавію під контроль Османської імперії, але отримала право захищати християн в Османській імперії і втручатися у Валахію і Молдову в разі османського беззаконня. Північно-західна частина Молдови (Буковина) була передана Австрії в 1775 р. Росія інтерпретувала Кючук-Кайнарджийський договір як такий, що дає їй право захищати православних християн в імперії, зокрема, використовуючи цю прерогативу в Дунайських князівствах (Молдова і Валахія)⁴⁷.

Росія отримала Кабарду на Кавказі, необмежений суверенітет над Азовським портом, портами Керч і Єнікале на Керченському півострові в Криму та частиною Єдисанської області між Бугом і Дніпром у гирлі Дніпра⁴⁸.

---

⁴⁶ Ömer Lütfi Barkan. Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a armağan (in Turkish). Istanbul University. 1985. С. 48.

⁴⁷ Hoiberg, Dale H., ed. "Abdulhamid I". Encyclopædia Britannica. Vol. I: A–ak Bayes (15th ed.). Encyclopædia Britannica Inc. 2010. С. 22.

⁴⁸ Там само. С. 22.

Таким чином, Росія отримала два виходи до Чорного моря, яке більше не було османським озером. Обмеження, накладені Нішським мирним договором 1739 р. на доступ Росії до Азовського моря та укріплення цієї території, були зняті. Російським торговим суднам було дозволено прохід через Дарданелли. Договір також надавав право православним християнам плавати під російським прапором і передбачав будівництво російської православної церкви в Константинополі (яка так і не була побудована).

Кримське ханство стало першою мусульманською територією, що вийшла з-під султанського сюзеренітету, коли Кючук-Кайнарджийський договір змусив Високу Порту визнати татар Криму політично незалежними, хоча султан залишався релігійним лідером татар як мусульманський халіф. Це був перший випадок, коли повноваження османського халіфа здійснювалися за межами османських кордонів і були ратифіковані європейською державою⁴⁹.

Договір включав такі статті:

Стаття I – передбачає припинення вогню. Закликає до миру, свободи та амністії ув'язнених, повернення додому вигнанців і встановлення «щирого союзу, вічної і непорушної дружби».

Стаття II – стосується осіб, які вчинили тяжкі злочини, і стверджує, що ці злочинці не повинні мати притулку в жодній з імперій, а мають бути «видані» державі, до якої вони належать.

Стаття III – Росія та Османська імперія визнають усі татарські народи вільними та незалежними народами, зі свободою віросповідання та свободою керуватися власними давніми законами. Описує виведення військ із земель, які вони віддали татарам.

Стаття V – пояснює статус посланця від російського імператорського двору до Високої Порти.

Стаття VI – стосується осіб, які відвідують Високу Порту на службі у російського міністра. Якщо цей відвідувач вчинив злочин, гідний покарання, і

---

⁴⁹ The Cambridge History of Islam I: The Central Islamic Lands (in Turkish). Cambridge University Press. 1970.

стає турком заради уникнення закону, всі вкрадені ним речі будуть повернуті. Той, хто бажає стати турком, не може робити цього у стані алкогольного сп'яніння, і навіть після того, як напад пияцтва закінчиться, він повинен зробити свою остаточну заяву про навернення в присутності перекладача, надісланого російським міністром.

Стаття VII – Висока Порта обіцяє постійний захист християнської релігії та її церков.

Стаття VIII – піддані Російської імперії мають право відвідувати Єрусалим та інші місця, що заслуговують на увагу в Османській імперії. Вони не будуть зобов'язані сплачувати жодних податків чи мит і перебуватимуть під суворим захистом закону.

Стаття IX – перекладачі, які працюють на російських міністрів, працюють на обидві імперії, і до них слід ставитися з максимальною добротою і повагою.

Стаття X – якщо між підписанням договору і відправленням наказів командувачами обох армій відбудуться будь-які військові дії, вони не матимуть жодних наслідків і не впливатимуть на цей договір.

Стаття XI – Висока Порта дозволить перебування консулів російського двору на території Османської імперії скрізь, де Двір вважатиме за доцільне заснувати зазначених консулів. Прописує вільне і безперешкодне судноплавство для торгових суден обох країн. Піддані обох імперій можуть також торгувати на суші.

Стаття XII – Висока Порта обіцяє використовувати свою владу і вплив для сприяння російському двору, коли він матиме намір укласти будь-який комерційний договір з регентствами Африки (Тріполі, Тунісом, Алжиром і т.д.).

Стаття XIII – піддані Османської імперії повинні в усіх публічних актах і листах покликатися на титул Імператриці Всеросійської.

Стаття XIV – надає дозвіл Росії на будівництво в Константинополі громадської церкви «грецького обряду». Церква завжди буде перебувати під захистом міністрів Російської імперії.

Стаття XV – усі випадки розбіжностей розслідуватимуться «губернаторами і командувачами кордонів». Ці посадові особи будуть зобов'язані здійснювати правосуддя там, де воно належить, і будь-які розбіжності або суперечки в майбутньому не будуть служити приводом для будь-яких змін у дружбі і доброзичливості, встановлених договором.

Стаття XVI – Російська імперія повертає Бессарабію, фортецю Бендери, Валахію і Молдову. Висока Порта обіцяє жодним чином не перешкоджати вільному сповіданню християнської релігії на цих територіях, а сім'ям, які бажають залишити країну, надати вільну еміграцію з усім своїм майном. І, з дня укладення договору, Висока Порта не вимагатиме від цих людей ніяких податків протягом двох років. Після закінчення цього дворічного терміну Висока Порта обіцяє ставитися до них зі справедливістю і повагою в податках, які вони накладають.

Стаття XVII – Росія повертає острови Архіпелагу Високій Порті. У свою чергу, Висока Порта обіцяє дотримуватися амністії всіх злочинів, скоєних або підозрюваних у скоєнні цими людьми проти інтересів Високої Порти. Висока Порта також обіцяє не утискати християнську релігію в цьому регіоні і дотримуватися тієї ж податкової та еміграційної політики, про яку йдеться в статті XVI.

Стаття XVIII – замок Кінбурн залишається під «повним, вічним і незаперечним» пануванням Російської імперії.

Стаття XIX – фортеці Єнікале та Керч залишаються під «повним, вічним і незаперечним» володінням Російської імперії.

Стаття XX – місто Азов належить Російській імперії.

Стаття XXI – Велика Кабарда і Мала Карбада, через їхню близькість до татар, більш тісно пов'язані з ханами Криму. Таким чином, ханові залишається дати згоду на те, щоб ці країни підпорядковувалися російському двору.

Стаття XXII – обидві імперії погоджуються «знищити і залишити у вічному забутті» всі договори і конвенції, укладені ними в минулому, за

винятком договору, укладеного в 1700 р. між губернатором Толстим і Хасаном Бачею, губернатором Атчуга.

Стаття XXIII – фортеці, завойовані російськими військами в Грузії та Мегрелії, Багдадгик, Кутатіс і Шехербан, належать тим, від кого вони раніше були залежні. У свою чергу, Висока Порта амністує тих, хто в зазначених країнах будь-яким чином образив її під час війни. Висока Порта обіцяє ставитися до цих людей справедливо і дарувати їм свободу віросповідання, але оскільки вони є підданими Високої Порти, Росія не повинна жодним чином втручатися в їхні справи.

Стаття XXIV – детально описує плани мирного виведення російських військ з земель, які Двір російський поступився Високій Порті, і належної передачі влади турецьким військам. Всі війська мали бути виведені зі згаданих територій протягом п'яти місяців після підписання «Договору про вічний мир» між двома імперіями.

Стаття XXV – всім військовополоненим і рабам в обох імперіях надається свобода без викупу або викупних грошей. Це стосується як тих, хто в Російській імперії добровільно відмовився від магометанства, щоб прийняти християнську релігію, так і тих, хто в Османській імперії залишив християнство, щоб прийняти магометанську віру.

Стаття XXVI – командувач російської армії в Криму і губернатор Очакова повинні зв'язатися один з одним негайно після підписання договору і протягом двох місяців після підписання договору направити осіб для врегулювання питання про передачу Кінбурнського замку відповідно до положень статті XXIII.

Стаття XXVII – з метою збереження миру і дружби між двома імперіями обидві сторони направлять посланців, які зустрінуться на кордонах і будуть прийняті з почестями і церемоніями. Як свідчення дружби, кожен з них принесе подарунки, які будуть «пропорційні гідності їхніх Імператорських Величностей».

Стаття XXVIII – всі військові дії припиняються. Фельдмаршал і Великий візир повинні відправити кур'єрів до всіх місць, де ведуться воєнні дії. Владою, наданою їм їхніми Суверенами, ці кур'єри повинні підтвердити всі статті, викладені в договорі, і підписати їх печаткою свого герба, з такою ж силою, як якщо б вони були складені в їхній присутності⁵⁰.

Договір змусив османів дозволити прохід російських кораблів через турецькі протоки в Середземне море повз султанський палац у Константинополі, уникаючи довгого обходу, який використовувався раніше. Договір дозволяв османському султану зберігати там певні права як халіфу мусульман. Лише в релігійних справах мусульмани залишалися підпорядкованими османському султану-халіфу, що стало першим міжнародно визнаним твердженням прав султана на мусульман за межами його імперії. Кримські татари зберегли привілей публічно молитися за султана⁵¹.

Право Росії на будівництво церкви в Константинополі пізніше розширилося до російських претензій на захист усіх православних християн, що перебували під османським пануванням. Османи повинні були виплатити росіянам велику компенсацію і звертатися до російського правителя як до падишаха (титул, що був зарезервований для османського султана). Договір визнавав релігійну роль османського султана як халіфа над мусульманами, які протягом деякого часу були «незалежними», перш ніж вони перейшли під владу Росії. Втрата Османською імперією Криму і кінець Кримського ханства змусили мусульман по всьому світу поставити під сумнів легітимність султанів як захисників ісламу. Османські державні діячі визнали, що європейська загроза не була ізольованою на далеких кордонах, а загрожувала «серцю ісламу» і «всій мусульманській спільноті».

Пункт, що стосувався Православної Церкви, відкривав шлях іноземному втручання у відносини Порти з її християнськими підданими. Але поразка

---

⁵⁰ Кючук-Кайнарджійський мирний договір. Текст договору.

⁵¹ The Cambridge History of Islam I: The Central Islamic Lands (in Turkish). Cambridge University Press. 1970.

також створила основну проблему в державному будівництві і загрожувала традиційній самовпевненості Османської імперії, в той час як Росія і імператриця Катерина II отримали величезну похвалу серед грецьких православних Константинополя. Зростання впливу Росії завдяки новій церкві йшло паралельно зі збільшенням територіального, торговельного та дипломатичного статусу, наданого Росії договором. Підпорядкування мусульман християнському правлінню ставило під сумнів раціональність держави, заснованої на завоюванні християн мусульманами, і релігійного одкровення, яке обіцяло істинному віруючому процвітання і владу на землі, а також спасіння в потойбічному житті. У ньому чітко вказувалося на необхідність реформ для порятунку держави та утвердження істинної віри⁵².

Отже, цим мирним договором ознаменовано найважливіший момент, з якого починається поступове ослаблення Османської імперії і одночасно з цим зростання впливу Росії на Балканському півострові. Саме договір 1774 р. започаткував процес приєднання до Російської імперії території Північного Причорномор'я, Кубані та причорноморських областей Грузії, що завершився у 1810-х роках із приєднанням Бессарабії та завоюванням західної Грузії.

2.3. Анексія Кримського ханства

Проголосивши незалежність Криму, Катерина II не відмовилася від ідеї включення його до Росії. Це було необхідно в інтересах Росії, оскільки Крим мав велике військове, політичне та економічне значення для російської держави. Вільний доступ до Чорного моря був неможливий без Криму. Однак султанська Туреччина і не думала відмовлятися від Кримського півострова та вдавалась до різних хитрощів, щоб відновити свій вплив і панування в Криму. Таким чином, незважаючи на існування Кючук-Кайнарджійського мирного договору, боротьба між Росією і Туреччиною за Крим не ослабла.

Скориставшись тим фактом, що турецька армія в 1776–1711 рр. не покинула Крим, як це передбачено Кючук-Кайнарджійським договором, а

---

⁵² Davison, Roderic H. «The 'Dosografa' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca.» JSTOR 614825. 2009.

залишилася в Кафі, російський корпус генерал-поручика Олександра Прозоровського увійшов на Кримський півострів і, не зустрівши опору, зупинився біля Перекопу. У той же час Шахін-Гірей, новий російський ставленик, закріпився на Таманському півострові. Прозоровський вів переговори з Девлет-Гіреєм в примирливому тоні, але мурзи і прості кримчани не приховували своїх симпатій до Османської імперії. Девлет-Гірей попросив османського султана розірвати договір про незалежність Криму, підписаний з Росією, повернути півострів під його управління і взяти Крим під свій протекторат, але Порта, побоюючись нової війни з Росією, не наважилася на це⁵³.

Девлет-Гірей зосередив свої загони біля Карасубазара і на річці Індол. Йому протидіяв Олександр Суворов, що прибув до Криму 17 грудня 1776 р. з полком Московської дивізії, і поступив під командування Прозоровського. На початку 1777 р. загони армії Суворова підійшли до Карасубазару та Індолу. Дізнавшись про це, татарське військо розпалося. Девлет-Гірей відступив до Бахчисараю, де знову почав збирати війська. У той час Шахін-Гірей висадився в Єнікале. На його бік перейшла більшість місцевої татарської знаті. 20 березня Рязський піхотний полк зайняв Кафу. Девлет-Гірей відправився в Стамбул разом з турецькими десантними військами. Шахін-Гірей був обраний кримським ханом. На його прохання російські війська залишилися на Кримському півострові і дислокувалися в Ак-Мечеті⁵⁴.

Шахін-Гірей став останнім кримським ханом. Володіння татарської знаті, раніше майже незалежні від хана, були замінені на 6 губернаторів. Повстання розпочалися в листопаді 1777 р., коли Шахін-Гірей намагався створити армію європейського типу. Хан Селім-Гірей III, призначений Константинополем в

---

⁵³ Ликова А. Становлення політики Росії в Чорноморському регіоні. Історичні науки. 2013. № 12. С. 58.

⁵⁴ Там само. С. 58.

грудні того ж року, висадився в Криму, що призвело до повстання, яке охопило весь півострів. Повстання було придушене російською армією⁵⁵.

У 1778 р. князя Прозоровського змінив Олександр Суворов на посаді командувача кримськими і кубанськими військами. Він розділив Крим на 4 територіальні округи, витягнувши ряд постів уздовж узбережжя.

Суворов зміг змусити всі турецькі військові кораблі на Кримському узбережжі покинути Крим: він почав будівництво укріплень на виході із затоки, в якій вони знаходилися, і заборонив туркам доставляти на берег прісну воду з річки Бельбек.

У 1778 р. Суворов сприяв переходу в російське підданство і заселенню узбережжя Азовського моря і гирла Дону християнським населенням Кримського півострову (вірмени, греки, волоки, грузини). З одного боку, це було пов'язано з необхідністю прискороного заселення родючих земель Північного Причорномор'я, з іншого ж боку виселення вірмен і греків з Криму було спрямовано на економічне ослаблення Кримського ханства і посилення його залежності від Росії. Дії Суворова викликали гнів Шахін-Гірея і місцевої татарської аристократії, оскільки з відходом економічно активної частини населення ханство втратило важливе джерело доходу⁵⁶.

В липні 1778 р. турецький флот з'явився у Феодосійській бухті з наміром висадити війська. Турки зажадали заборонити російським кораблям плавати біля берегів Криму і пригрозили потопити їх, якщо ультиматум не буде виконаний. Однак тверда позиція Суворова, який заявив про свій намір будь-якою ціною забезпечити безпеку Криму, не дозволила туркам висадити свій десант, і врешті-решт турецький флот відступив. Та ж спроба була повторена у вересні 1778 р., але й на цей раз турки не наважилися висадитися завдяки діям Суворова по зміцненню кримського узбережжя.

---

⁵⁵ Яворська А. Анексія Кримського Ханства Російською імперією у XVIII ст. і початок еміграції кримських татар. Наука і суспільство. 2016. С. 17.

⁵⁶ Ликова А. Названа праця. С. 58.

10 березня 1779 р. Росія і Туреччина підписали Айналі-Кайванську конвенцію, за якою Росія зобов'язувалась вивести свої війська з Кримського півострова протягом 3 місяців. Туреччина визнала Шахін-Гірея кримським ханом і підтвердила незалежність Криму і право вільного проходу через Босфор і Дарданелли для російських торгових суден. Російські війська покинули Крим і Кубань в червні 1779 р., залишивши 6 тис. солдатів у Керчі та Єнікале⁵⁷.

Однак Османська імперія не змиралась з Кючук-Кайнарджійським мирним договором і спробувала повернути свій вплив, як на Кримське ханство, так і території Північного Причорномор'я. Восени 1781 р. в Криму відбулося ще одне повстання, спровоковане Туреччиною, яке потім очолили старші брати Хана Батир-Гірей і Арслан-Гірей.

Хан, за допомогою російських військ, вирушив до Перекопу. Натовпи заколотників розбігалися під час підходу російських полків, проте російський дипломатичний агент Я. Рудзевич, доносячи Потьомкіну 30 жовтня 1782 р. «про заспокоєння більшої частини черні та про прохання мурз захистити їх від гніву хана», зробив вельми важливе зауваження: «Але Шахін-Гірею ніхто б не скорився без російських військ»⁵⁸.

Сам Потьомкін, нещодавно відвідавши Крим, був переконаний, що характер Шахін-Гірея викликав таке невдоволення серед татарської знаті, яка, можливо, була більш готова прийняти російський протекторат, ніж таку «незалежність». Незвичайна жорстокість, з якою Шахін-Гірей розправився з повстанцями, справила особливий вплив на настрої жителів Криму. Батир і Арслан-Гірей були схоплені, і лише втручання Потьомкіна та Катерини II врятувало їх від страти за наказом хана, але тим не менше 2 старійшини та 10 мулл були страчені через побиття камінням⁵⁹.

Загроза, яка зберігалась з боку Туреччини, змусила до будівництва потужної лінії фортець на південному кордоні країни, що позначилося на

---

⁵⁷ Alan W. Fisher. *The Crimean Tatars: Studies of Nationalities in the USSR*. Hoover Press. 1978. С. 62–67.

⁵⁸ David Longley. *Longman Companion to Imperial Russia, 1689–1917*. Taylor & Francis. 2014.

⁵⁹ Alan W. Fisher. Названа праця С. 67–69.

економічному розвитку прикордонних територій. Як губернатор цих територій, Потьомкін бачив складність і нестабільність політичної ситуації в Криму і прийшов до остаточного висновку про необхідність анексії його Росією. Це завершило б територіальну експансію імперії на південь і створило б єдину економічну зону – Північне Причорномор'я. Повернувшись з Херсону в грудні 1782 р., Потьомкін звернувся до Катерини II в меморандумі, в якому детально виклав свої погляди, особливо відзначивши сприятливу для анексії зовнішньополітичну ситуацію⁶⁰.

Навесні 1783 р. було вирішено, що Потьомкін вирушить на південь, і буде особисто займатись приєднанням Кримського ханства до Росії. 8 квітня 1783 р. імператриця підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую державу»⁶¹. Документ зберігався в таємниці, поки не відбулася повна анексія ханства. Того ж дня Потьомкін вирушив на південь, але по дорозі отримав несподівані новини про зречення Шахін-Гіреєм ханства. Це було пов'язано з реформами і політикою Шахін-Гірея, фактичним фінансовим банкрутством держави, відкритою ненавистю його підданих, взаємною недовірою і нерозумінням. Після прибуття в Херсон Потьомкін зустрівся з Шахін-Гіреєм, і врешті-решт підтвердив ідею про необхідність якомога швидше усунути хана від політики на кримському півострові.

Тим часом, за наказом Катерини II навесні були прийняті термінові заходи для вибору порту для майбутнього Чорноморського флоту на південно-західному узбережжі півострова. Капітан II рангу І. Берсенев на фрегаті «Осторожный» рекомендував використовувати бухту біля селища Ахтіар, недалеко від руїн Херсонеса-Таврійського. Катерина II своїм указом від 10 лютого 1784 р. повеліла заснувати тут «військовий порт з адміралтейством,

⁶⁰ M. S. Anderson (December. «The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783–4». *The Slavonic and East European Review*. 37 (88). 1958. С. 17–41.

⁶¹ Маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамана і всієї кубанської сторони під Російську державу». Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2001 р. Т. 3. С. 792.

верф'ю, фортецею і зробити його військовим містом». На початку 1784 р. було закладено порт-фортецю, якому Катерина II дала ім'я Севастополь⁶².

Багато хто в Західній Європі, а можливо і сама російська імператриця, вважали, що анексія, яка відбулася, спровокує османів знову оголосити війну Росії. Європейські держави, зокрема Франція, сприйняли приєднання Криму до Росії як істотну загрозу їхнім інтересам, відчуваючи, що після цієї анексії «ніщо не заважає» Росії захопити Константинополь і розпочати поділ Османської імперії. Однак дипломатична обстановка в Європі та нова напруженість на Кавказі змусили Османську імперію на єдино можливий у наявній ситуації крок – визнання приєднання Криму до Росії⁶³.

Побоюючись, що війна з Росією, яка все ще перебувала в союзі з Австрією, а тепер ще й зі Східною Грузією, буде помилковим рішенням, османський уряд у жовтні 1783 р. скликав диван для розгляду питання щодо ситуації, що склалася. В умовах наполегливої рекомендації Франції та прямо висловленої Австрією погрози почати війну на Балканах у разі оголошення Османською імперією війни Росії, більшість дивану в підсумку схилилася підтримати визнання анексії. 28 грудня 1783 р. Росія і Туреччина підписали «Акт про мир, торгівлю і кордони обох держав», яким скасовувалася стаття 3 Кючук-Кайнарджийського мирного договору про незалежність Кримського ханства. Своєю чергою, Росія цим актом підтверджувала приналежність Туреччині фортець Очаків і Суджук-кале⁶⁴.

У 1700 р. населення Криму досягло 707 тисяч осіб, а до 1785 р. скоротилося до 92 тисяч. Населення півострова почало скорочуватися ще до його анексії Російською імперією. Це було пов'язано як з втратами, викликаними військовими діями Російської імперії на Кримському півострові, так і з переселенням християн з Кримського півострова Суворовим в 1778 р. –

---

⁶² Ликова А. Названа праця. С. 59.

⁶³ Alan W. Fischer. *The Russian Annexation of the Crimea: 1772–1783*. London: Cambridge University Press, 1970. С. 137.

⁶⁴ Alan W. Fischer. *The Russian Annexation of the Crimea: 1772–1783*. London: Cambridge University Press, 1970. С. 137–138.

після Кючук-Кайнарджийського миру, але ще до указу Катерини II про анексію Кримського півострова, в ході якого 31 тис. людей була переселена, в основному греки та вірмени⁶⁵.

Переселення з внутрішніх областей Російської імперії та запрошення на проживання іноземців почалося дещо пізніше, а в перший час, дбаючи про збереження спокою в Криму, Потьомкін вимагав від Суворова і Бальмена шанобливого ставлення до нових підданих імператриці, їхніх священних місць і релігійних обрядів. Закликаючи кримських татар до лояльності та вимагаючи від російської адміністрації поваги до їхніх релігійних прав, Потьомкін водночас розумів, що за умови збереження в Криму більшості татарського населення та сил, опозиційних Російській імперії, тут зберігається небезпека заворушень та опору, що значно ускладнить ситуацію на півдні та становище Російської імперії на міжнародній арені⁶⁶.

22 лютого 1784 р. указом Катерини II вищому стану Криму було надано всі права та пільги російського дворянства, окрім «права купувати, набувати і мати кріпаків або підданих християнського віросповідання». Російськими і татарськими чиновниками за наказом Потьомкіна було складено списки 334 нових кримських дворян, які зберегли за собою земельну власність. Тоді ж Севастополь, Феодосія і Херсон були оголошені відкритими містами для всіх народів, дружніх Російській імперії. Іноземці могли вільно приїжджати і жити в цих містах, приймати російське громадянство. Кріпосне право на Кримському півострові не вводилося, татари були оголошені казенними селянами. Відносини між кримською знаттю і залежним від них населенням не були змінені⁶⁷.

Відразу після анексії Криму було проведено велике дослідження економічних ресурсів і побуту населення нового регіону, викликане як

---

⁶⁵ Яворська А. Названа праця С. 19.

⁶⁶ Там само. С. 21.

⁶⁷ Сперанский М. М. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXII. 1784–1788 гг. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1830. С. 52.

військовими, так і стратегічними міркуваннями, а також великими труднощами економічного розвитку. Вже навесні 1784 р. почався розподіл землі. В основному їх займали військові і цивільні чиновники – росіяни, татари, греки, українці.

Необхідність заселення Криму диктувалася як господарськими, так і стратегічними завданнями: прикордонні райони важливо було зміцнити і забезпечити продовольчими ресурсами; війська, що розміщувалися, потребували житла. До Криму на порожні державні землі переселялися російські державні селяни, відставні солдати, вихідці з Туреччини і Польщі.

Масова роздача землі не лише дворянам, а й представникам інших станів, із зобов'язанням освоювати і заселяти отримані землі, і надання різних пільг сприяли розвитку землеробства і зародженню промисловості. Своєю чергою, успішне господарське життя Причорномор'я вирішувало важливе завдання закріплення нових територій і включення їх до загальної економічної системи Росії⁶⁸.

Отож, російсько-турецька війна 1768–1774 років стала поворотним моментом для Північного Причорномор'я. Згідно з Кючук-Кайнарджійським договором, Кримське ханство формально отримало незалежність від Османської імперії. Однак, Російська імперія, прагнучи посилити свій вплив у регіоні, почала активно втручатися у внутрішні справи ханства.

Після війни Росія забезпечила собі вихід до Чорного моря та значно зміцнила свої позиції на Балканах. Для послаблення Кримського ханства Росія використовувала різноманітні методи, включаючи політичний тиск, економічну залежність, підтримку проросійських претендентів на ханський трон, а також військову присутність.

Формальна незалежність ханства швидко стала фікцією, і вже у 1783 р. Крим був анексований Російською імперією, що стало завершенням процесу інтеграції півострова. Це сприяло переселенню російських і українських селян на території ханства, змінило етнічний склад населення та призвело до значних

---

⁶⁸ Яворська А. Названа праця С. 19.

соціально-економічних перетворень. Таким чином, війна 1768–1774 років не лише змінила баланс сил у регіоні, але й мала довгострокові наслідки для розвитку Криму.

РОЗДІЛ 3.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1787-1791 РР.

3.1. Передісторія конфлікту та його причини

Російсько-турецька війна 1787–1792 рр. була повністю очікуваним конфліктом між двома конкуруючими імперіями. Порта хотіла повернути під свій вплив Північне Причорномор'я, і, особливо, Кримський півострів. Російська імперія ж вбачала в цьому конфлікті можливість остаточно закріпитись в Криму та привести у дію так званий «Грецький проєкт».

Після укладення Кючук-Кайнарджійського миру, який надав Кримському ханству незалежність, Росія почала поступове виведення військ з півострова. Петербург сподівався поширити свій вплив на ханство дипломатичним шляхом завдяки лояльності до Російської імперії хана Сахіба II Гірея і проросійським симпатіям його брата Шахіна Гірея. Турки ж, порушивши договір 1774 р., спробували силою втрутитися у справи ханства.

Сам договір був дуже не вигідний для Туреччини і вже одним цим не забезпечував більш-менш тривалого миру. Порта всіляко намагалася ухилитися від точного виконання договору – вона не платила контрибуції, не пропускала російські кораблі в Чорне море, агітувала в Криму, намагаючись помножити там число своїх прихильників. Російська імперія погодилася на те, щоб кримські татари визнавали владу султана як глави магометанського духовенства. Це дало султану можливість чинити на татар і політичний вплив. Наприкінці липня 1775 р. турки висадили в Криму свої війська⁶⁹.

---

⁶⁹ Ликова А. Названа праця. С. 58.

Сахіб II Гірей, зведений на ханський престол Долгоруковим 1771 р., не користувався прихильністю народу, особливо за своє прагнення до європейських реформ. У березні 1775 р. його скинула протурецька партія, і на його місце був висунутий ставленик Туреччини Девлет IV Гірей.

Ці події викликали гнів Катерини II і коштували посади командувачу Другою російською армією В. Долгорукову-Кримському, якого замінив генерал-поручик Є. Щербинін. Катерина II наказала 1776 р. П. Румянцеву-Задунайському відправити частину військ до Криму, скинути Девлета Гірея і проголосити ханом Шахіна Гірея. У листопаді 1776 р. князь Прозоровський вступив до Криму. Росіяни безперешкодно зайняли кримські фортеці, що перейшли до Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським договором. Туркам довелося відступати, Девлет Гірей втік до Туреччини, а кримський трон навесні 1777 р. зайняв брат Сахіба Гірея – Шахін Герай. Новий хан не міг користуватися прихильністю підданих. Деспот від природи, марнотратний Шахін Гірей обдирав народ і з перших же днів свого правління викликав його обурення. Новий хан утримувався при владі тільки завдяки військовій підтримці Російської імперії. Шахін Гірей задумав, між іншим, завести в Криму регулярне військо, але воно і згубило хана. Серед новоствореного війська спалахнув заколот⁷⁰.

Туреччина скористалася цим, і вигнаний Долгоруковим 1771 р. Селім III Гірей з'явився в Криму і був проголошений ханом. На допомогу йому Туреччина відправила 8 кораблів. Катерина після цього наказала Румянцеву відновити владу Шахіна Гірея і припинити заколот. Виконання цього наказу доручили знову князю Прозоровському, який змусив мурз 6 лютого 1778 р. з'явитися з покірністю до Шахіна Гірея.

Незабаром стався переворот і в Константинополі. Великим візиром призначили Калафата Мехмед-пашу – людину миролюбного характеру, і 10 березня 1779 р. з Туреччиною було підписано конвенцію, якою підтверджувався Кючук-Кайнарджійський договір, а Шахіна Гірея визнавали

---

⁷⁰ Там само. С. 58.

ханом. Після цього російські війська вийшли з Криму і зупинилися в очікуванні подальших подій на кордонах.

Влада нелюбимого народом Шахіна Гірея була неміцною. У липні 1782 р. проти нього спалахнув заколот, і Шахін Гірей змушений був утекти в Керч. Турки зайняли Тамань і погрожували переправою до Криму. Тоді Потьомкін, який командував російськими військами на півдні, доручив своєму двоюрідному брату П. Потьомкіну відтіснити турків за Кубань, Суворову – втихомирити ногайських і буджацьких татар, а графу де Бальмену вступити до Криму й встановити там порядок⁷¹.

У Криму було неспокійно, постійно спалахували заколоти, плелися змови, духовенство агітувало за Туреччину. Тоді, за пропозицією Потьомкіна, імператриця зважилася на ліквідацію ханства. Шахіна Гірея Потьомкін переконав відмовитися від влади, передавши її в руки російської імператриці. Російські війська були зосереджені негайно на турецьких кордонах, військовий флот з'явився в Чорному морі, а 8 квітня 1783 р. було випущено маніфест про приєднання до Російської імперії Криму, Тамані і кубанських татар. Туреччина змушена була підкоритися цьому, і султан у грудні 1783 р. визнав формальним актом приєднання Криму, Тамані та Кубані до Російської імперії.

Османська імперія та європейські країни формально визнали входження Криму до складу Російської імперії. Новоприєднані володіння стали називати Тавридою. Фаворит імператриці, Потьомкін, ясновельможний князь Таврійський, мав дбати про їхнє заселення, розвиток економіки, будівництво міст, портів, фортець. Головною базою Чорноморського флоту, що створювався, став Севастополь⁷².

Указом Катерини II від 2 лютого 1784 р. було засновано Таврійську область під управлінням князя Потьомкіна, що складалася з Кримського півострова, прилеглих районів Північного Причорномор'я і Тамані. Обласний статус передбачався тимчасовим, «доки примноження населення і різних

---

⁷¹ Там само. С. 58.

⁷² Alan W. Fischer. Названа праця. С 137.

потрібних закладів подадуть зручність влаштувати її губернією». Згідно з указом «Про складання Таврійської області з семи повітів і про відкриття присутніх місць у містах оної» область була розділена на 7 повітів: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський. Створення єдиної системи місцевого управління із залученням представників різних соціальних верств і національностей, які отримали певні пільги, сприяло проведенню загальнодержавної політики з управління краєм, а також заселенню і господарському освоєнню Північного Причорномор'я, що значно зміцнило становище Російської імперії на нових землях в умовах військової загрози, що зберігалася⁷³.

24 липня 1783 р. було укладено договір про заступництво і верховну владу Російської імперії з об'єднаним грузинським царством Картлі-Кахеті, згідно з яким Східна Грузія перейшла під протекторат Росії. Договір різко послабив позиції Ірану і Туреччини в Закавказзі, формально знищивши їхні претензії на Східну Грузію⁷⁴.

Турецький уряд шукав приводу до розриву з Російською імперією. Ахалцихський паша вмовляв грузинського царя Іраклія II перейти під заступництво Порти; коли ж той відмовився, то паша став організовувати систематичні набіги на землі грузинського царя.

До кінця 1786 р. Росія обмежувалася одними лише письмовими заявами з цього приводу, які Порта здебільшого залишала без відповіді. Наприкінці 1786 р. Катерина II також зважилася діяти більш твердо. Потьомкіну доручили головне начальство над військами і надали право діяти на свій розсуд⁷⁵.

---

⁷³ Манифестъ Императрицы Екатерины II. О принятіи полуострова Крымскаго, острова Тамана и всей Кубанской стороны, подъ Россійскую Державу. Полное Собрание Законов Россійской Имперіи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург. Тип. II Отд-нія собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22: 1784-1788. С. 1174. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book9829/#page/891/mode/1up>

⁷⁴ Авалов З. Д. Присоединение Грузии к России. Санкт-Петербург. Типография Монтвида. 1906. Изд. 2. С. 51-52.

⁷⁵ Там само. С. 63.

1787 р. імператриця Катерина II здійснила тріумфальну поїздку Кримом у супроводі представників іноземних дворів і свого союзника, імператора Священної Римської імперії Йосипа II, який подорожував інкогніто. Ця подія дуже сколихнула громадську думку в Стамбулі, виникли реваншистські настрої, просочені заявою британського посла, що Британія підтримає Османську імперію, якщо та почне війну проти Російської імперії.

Російському посланнику в Константинополі, Булгакову, було доручено вимагати від Порти:

- 1) щоб кордони царя грузинського, як підданого Російської імперії, ніколи не турбувалися турками;
- 2) щоб росіяни-втікачі не залишалися в Очакові, а відсилалися за Дунай;
- 3) щоб кубанці не нападали на російські кордони.

Подання Булгакова не мали успіху, а Порта, зі свого боку, вимагала, щоб російський уряд зовсім відмовився від Грузії, поступився Туреччині 39 соляними озерами поблизу Кінбурна і дозволити Порті мати своїх консулів у російських містах, особливо в Криму, щоб турецькі купці сплачували мита не більш як 3%, а російським купцям заборонено було вивозити турецькі вироби й мати на своїх суднах турецьких матросів. Оскільки Порта вимагала термінової відповіді до 20 серпня, то неприязне становище було очевидним⁷⁶.

Отож, не дочекавшись відповіді від Булгакова, Порта висунула нову вимогу – відмовитися від Криму, повернути його Туреччині і знищити щодо нього всі договори. Коли Булгаков відмовився прийняти таку вимогу, то був ув'язнений у Семибашенний замок. Вчинок цей був рівносильний оголошенню війни. Обидві сторони стали готуватися до другої турецької війни.

3.2. Перебіг основних подій російсько-турецької війни 1788–1791 років.

У 1787 р. Туреччина, користуючись підтримкою Великої Британії, Франції та Пруссії, висунула ультиматум Російській імперії з вимогою

---

⁷⁶ Петров А. Вторая турецкая война в царствование имп. Екатерины II. СПб., 1880. Т. 1. С. 49–55.

відновлення васалітету Кримського ханства і Грузії, а також домагалася від Російської імперії дозволу на огляд кораблів, які проходять через протоки Босфор і Дарданелли. 13 серпня 1787 р. Османська імперія, отримавши відмову, оголосила війну Російській імперії, але турецькі приготування до неї були незадовільними, а час обрали непідходящий, адже Російська імперія і Священна Римська імперія незадовго до цього уклали військовий союз, про який турки дізналися занадто пізно. Початкові успіхи турків проти австрійців у Банаті незабаром змінилися невдачами у військових діях проти Росії.

За тиждень після оголошення війни, що розпочалася 13 серпня 1787 р., турецька флотилія атакувала два російські судна, що стояли біля російської фортеці Кінбурн, і змусила їх відступити в лиман. Але спроби османів за допомогою десанту з Очакова на іншому березі Дніпровського лиману опанувати Кінбурн, які відбулися у вересні та жовтні, були відбиті 4х-тисячним загоном під керівництвом О. Суворова. Перемога при Кінбурні 1 жовтня 1787 р. стала першою великою перемогою російських військ у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Вона фактично завершила кампанію 1787 р., оскільки турки цього року більше не робили активних дій. Наприкінці року генерал П. Текелі здійснив успішний набіг на Кубань. Інших військових дій не велося, оскільки російських військ в Україні хоча і було достатньо для оборони країни, але для наступальних операцій вони ще не були готові. Турецька армія також була непідготовленою. Друга спроба турецьких військ оволодіти Кінбурном, зроблена взимку 1787–1788 рр., також виявилася безуспішною⁷⁷.

Взимку Російська імперія скріпила союз зі Священною Римською імперією, заручившись від імператора Йосипа II зобов'язанням підтримки оголошення війни Туреччині. Турки ж, дізнавшись про небезпеку, що загрожувала їм з обох боків, вирішили спочатку вдарити по австрійцях, з якими сподівалися легше впоратися, а проти Росії обмежитися, до часу, посиленням

---

⁷⁷ Бачинська О.А. КІНБУРН. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка». 2007. С. 528.

дунайських фортець і висилкою флоту для підтримки Очакова та нападу на нещодавно збудований російський форпост Херсон.

У травні 1788 р. австрійський корпус принца Кобургського, розбивши турків під Батушаном, Рогатином і Бойана-Лосі, підійшов до Хотина і розпочав облогу фортеці.

10 липня 1788 р. 2-а російська армія фельдмаршала Румянцева перейшла Дністер біля Хотина, Могильова і Кислиці. Корпус Салтикова був залишений під Хотином, а головні сили рушили через Бельці до Ясс. Навколо міста було закладено 3 австрійські та 2 російські артилерійські батареї. Сильний вогонь російської артилерії кілька разів підпалював місто, в ніч на 13 липня вогонь російської артилерії знищив турецький арсенал і хлібні склади.

Австрійський командувач запропонував туркам капітуляцію, але ті тягнули час, сподіваючись на деблокаду ззовні. 28 липня гарнізон зробив вилазку проти російської батареї, але напад відбився єгерями Білоруського корпусу, 31 липня турки знову зробили вилазку проти російської батареї, і їх знову відбили Петербурзькі гренадери.

Турецькі війська зробили спробу прорватися через Ясси для деблокади Хотина, але були відбиті. Після цього вони в серпні 1788 р. зосередилися в районі Рябої Могили. Румянцев ухвалив рішення маневром змусити турецькі війська прийняти бій, проте турки, не прийнявши бою, відійшли до Фокшан. Відхід турецьких військ, що деблокували, на південь призвів до капітуляції фортеці Хотин у вересні 1788 р.. 18 вересня 1788 р. місто було зайняте російськими та австрійськими військами⁷⁸.

24 травня 1788 р. частина російської головної армії вирушила від Ольвіополя до Очакова, правим берегом Бугу, у лимані якого вже стояла новозбудована російська дніпровська малорозмірна флотилія під командуванням найнятих Катериною II контр-адміралів Джона Пола Джонса і К. Нассау-Зігена, підпорядкованих безпосередньо Потьомкіну. У підпорядкуванні у Нассау-Зігена був також герой попередньої російсько-

---

⁷⁸ Петров А. Н. Названа праця. С 171–180.

турецької війни Панагіоті Алексіано. Усі троє перебували на «Святому Володимирі». 7 червня турецький флот атакував дніпровську флотилію, але отримав відсіч, а нова атака, яку він здійснив 17 червня, закінчилася повним розгромом, а також втечею половини флоту у Варну. 30 пошкоджених суден, що не зуміли втекти, які сховалися під стінами Очакова, тут 1 липня атакувала і винищила гребна ескадра Нассау-Зігена. За час Лиманської кампанії 1788 р. російська вітрильна ескадра під командуванням Пола Джонса втратила тільки один корабель – фрегат «Малий Александр», який був потоплений влучанням турецької бомби. Тим часом Потьомкін 29 червня обклав фортецю і розпочав облогові роботи. Наприкінці 1788 р. через взаємні конфлікти і немилість Потьомкіна Джона Пола Джонса і Нассау-Зігена по черзі перевели до Санкт-Петербурга⁷⁹.

Перед війною Очаківська фортеця була капітально перебудована французькими інженерами. З початком війни було зведено додаткові земляні укріплення польового типу. Гарнізон становив 20 тисяч осіб при 300 фортечних і 30 польових гармат.

На початку липня 1788 р. російська Катеринославська армія, 50 тисяч осіб, під командуванням князя Г. Потьомкіна підійшла до Очакова і приступила до його облоги. Їх дії підтримувала Чорноморська ескадра контр-адмірала Пола Джонса, у складі якої діяла гребна флотилія під командуванням принца Нассау-Зігена. У червні–липні 1788 р. російському флоту вдалося внаслідок дій під Очаковом частково знищити, частково відтіснити турецький флот Гассанапаші, що стояв біля берега.

27 липня 1788 р. генерал-аншеф О. Суворов відбив турецьку вилазку з фортеці, а потім захотів піти на штурм, чого не бажав Потьомкін, наказавши відступити. Суворов отримав поранення, передавши командування генерал-поручику Бібікову.

План Потьомкіна полягав у проведенні методичної облоги: передбачалося закласти паралелі й установити батареї, а потім, постійно обстрілюючи

---

⁷⁹ Там само. С. 147.

фортецю, висувати паралелі й батареї, опанувати передмістя і змусити фортецю капітулювати.

Впродовж серпня було встановлено 14 батарей, з яких постійно вівся вогонь по місту, в якому почалися пожежі. У вересні влаштували ще 10 батарей. До листопада Очаків обстрілювали 317 гармат, встановлених на 30 батареях. Турки періодично організовували вилазки і заважали облоговим роботам. Між противниками відбувалися постійні бої за оволодіння земляними ретраншементами⁸⁰.

У зв'язку з наближенням зими Потьомкіну довелося погодитися на штурм, адже в умовах зимової погоди довелося б втратити більшу частину облогових військ від холоду і хвороб. Згідно з диспозицією, складеною генерал-ашефом артилерії І. Меллером, для проведення штурму було організовано шість атакуючих колон загальною чисельністю 14 тисяч.

О сьомій годині ранку 6 грудня за 23-градусного морозу російські війська пішли на штурм. Колона генерал-майора П. Палена прорвала турецькі укріплення між містом і замком Гассан-паші, а потім сам замок і ретраншементи. Колона генерал-майора Волконського захопила центральні укріплення. Колона генерал-лейтенанта князя Долгорукова прорвалася до фортечних воріт. П'ята і шоста колони також прорвалися через укріплення і вийшли до бастіонів фортеці. Резерв шостої колони підійшов до південного муру фортеці по льоду лиману, потім гренадери під прикриттям вогню гармат полізли на мур і заволоділи ним.

Бій у самій фортеці тривав близько години і вирізнявся кровопролиттям. Загинуло багато не тільки османських солдатів, а й жителів міста.

Що стосується союзників Російської імперії, то кампанія 1788 р. була для них нещасливою: турки вторглися в австрійські межі, і після здобутих ними перемог під Мегадією і Слатином Йосип II погодився на тримісячне перемир'я,

---

⁸⁰ Очаков. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург. 1890–1907.

яке візир запропонував йому, дізнавшись про падіння Хотина і побоюючись, що Румянцев і принц Кобургський рушать у тил турецької армії⁸¹.

За визначеним для кампанії 1789 р. планом Рум'янцеву вказано наступати до Нижнього Дунаю, за яким зосереджувалися головні сили турків; Лассі мав вторгнутися до Сербії, Потьомкін – оволодіти Бендерами та Аккерманом. Але до весни Російську армію довели лише до 35 тис., що Румянцев визнавав недостатнім для рішучих дій; Катеринославська армія все ще залишалася на зимових квартирах, а сам Потьомкін жив у Петербурзі; австрійські війська Лассі, як і раніше, були розкидані на кордоні; корпус принца Кобургського перебував у північно-західній Молдавії.

Тим часом візир ще на початку березня вислав на лівий берег Нижнього Дунаю два загони, чисельністю 30 тис. осіб, розраховуючи розбити нарізно принца Кобургського і передові російські війська та оволодіти Яссами, для підтримки ж згаданих загонів висунули до Галаца 10-тисячний резерв. Розрахунок візира не виправдався: принц Кобургський встиг відступити в Трансильванію, а вислана Рум'янцевим назустріч туркам дивізія генерала В. Х. Дерфельдена завдала туркам три поразки: 7 квітня – Кара-Мехмеду (10 000) біля Бирлада, 10-го Якуб-азі (20 000) біля Максимені та 20-го Ібрагім-паші (10 000) – біля Галаца. Незабаром Румянцев був замінений князем Рєпніним, і обидві російські армії об'єднані в одну, Південну, під командуванням Потьомкіна. Прибувши до армії на початку травня, Потьомкін розділив свої війська на 5 дивізій; з них 1-ша і 2-га тільки наприкінці червня зібралися біля Ольвіополя; 3-тя, Суворова, стояла біля Фальчі; 4-та, князя Рєпніна, – біля Казанешті; 5-та, Гудовича, – біля Очакова і Кінбурна.

11 липня Потьомкін із двома дивізіями почав наступ до Бендерів. Візир відправив 30-тисячний корпус Османа-паші до Молдавії, сподіваючись розбити російські та австрійські війська, які перебували там, до прибуття Потьомкіна; але Суворов, з'єднавшись із принцом Кобургським, 21 липня атакував і розбив турків під Фокшанами.

---

⁸¹ Петров А. Н. Названа праця. С. 193–204.

Тим часом Потьомкін просувався вперед вкрай повільно і тільки близько 20 серпня підійшов до Бендер, куди притягнув і значну частину російських військ, що перебували в Молдавії⁸².

Тоді візир знову перейшов у наступ, думаючи скористатися ослабленням російських сил у князівстві. Зібравши до 100 тис. війська, він наприкінці серпня перейшов Дунай і рушив до річки Римник, але тут 11 вересня зазнав цілковитого розгрому від військ Суворова і принца Кобургського. Раніше, 7 вересня, інший турецький загін був розбитий на річці Салча князем Рєпніним. Перемога Римникська була настільки рішуча, що союзники могли б безперешкодно перейти Дунай; але Потьомкін, задовольнившись нею, продовжував стояти біля Бендер і тільки наказав Гудовичу оволодіти укріпленнями Хаджибея та Аккермана. Коли це було виконано, то 3 листопада, нарешті, здалися і Бендери.

З боку австрійців головна армія протягом літа нічого не робила і тільки 1 вересня перейшла Дунай і взяла в облогу Белград, який 24 вересня здався; у жовтні було взято ще деякі укріплені пункти в Сербії, а на початку листопада принц Кобургський зайняв Бухарест. Незважаючи, однак, на низку важких ударів, султан наважився продовжувати війну, оскільки Пруссія та Англія обнадіювали його підтримкою. Прусський король, стурбований успіхами Росії та Австрії, уклав у січні 1790 р. договір із Портою, яким гарантував недоторканність її володінь; крім того, він виставив на російських і австрійських кордонах численну армію і водночас підбурював шведів, поляків та угорців до дій.

Кампанія 1790 р. розпочалася для австрійців великою невдачею: принц Ф. Саксен-Кобургський був розбитий турками під Джурджу. У лютому того ж року помер імператор Йосип II, а наступник його, Леопольд II, схилився до відкриття мирних переговорів за посередництвом Англії та Пруссії. Скликали

---

⁸² Бендери. Военная энциклопедия в 18 т. Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва, И. Д. Сытина, 1911–1915.

конгрес у Рейхенбасі; але імператриця Катерина відмовилася від участі в ньому.

Тоді турецький уряд, підбадьорений сприятливим для нього поворотом справ, вирішив спробувати знову оволодіти Кримом і прикубанськими землями, а на Нижньому Дунаї обмежитися обороною. Але дії на Чорному морі були знову невдалі для турків: їхній флот зазнав дворазової (у червні та серпні) поразки від контр-адмірала Ушакова. Тоді нарешті й Потьомкін зважився перейти в наступ.

Штурм Ізмаїла 1790 р. було здійснено за наказом головнокомандувача Об'єднаної Південної армії генерал-фельдмаршала Г. Потьомкіна. Вирішити це завдання не змогли ні М. Рєпнін (1789), ні І. Гудович, ні П. Потьомкін (1790), після чого Г. Потьомкін доручив завдання А. Суворову.

Прибувши 2 грудня під Ізмаїл, Суворов впродовж шести днів проводив підготовку до штурму, зокрема навчав війська штурмувати макети високих фортечних стін Ізмаїла. Поруч з Ізмаїлом, у районі нинішнього села Саф'яни, в найкоротші терміни були збудовані земляні та дерев'яні аналоги рову і стін Ізмаїла.

Незадовго до штурму Суворов послав гранично короткий і ясний лист-ультиматум начальнику фортеці великому сераскеру Айдослу Мехмед-паші: «Я з військами сюди прибув. Двадцять чотири години на роздуми – і воля. Перший мій постріл – уже неволя. Штурм – смерть». У відповідь сераскер попросив дозволу послати двох людей до візира за велінням і пропонував укласти перемир'я на 10 днів. Суворов відповів, що він на прохання сераскера погодитися не може і дає термін один день. У призначений термін відповіді не було, і долю Ізмаїла було вирішено⁸³.

Суворову і його штабу було зрозуміло: турки стоятимуть на смерть, тим паче що був відомий фірман султана, де він обіцяв стратити кожного, хто залишить фортецю Ізмаїл – в Ізмаїлі зібралися залишки розбитих у Бессарабії

---

⁸³ Измаил. Военная энциклопедия: в 18 т. Санкт-Петербург; Москв: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915.

турецьких військ, яких султан за свої невдачі фактично засудив або загинути з честю в бою з росіянами, або з ганьбою від своїх катів. Протягом двох днів Суворов вів артилерійську підготовку, а 11 грудня о 5 годині 30 хвилин ранку почався штурм фортеці. До 8-ї години ранку всі укріплення були зайняті, але опір на вулицях міста тривав до 16-ї години.

Втрати російської армії становили 1879 осіб убитими і 2703 пораненими. Турецькі втрати склали 26 тисяч осіб убитими і 9 тисяч осіб полоненими, з яких 2 тисячі померли наступного дня. Були захоплені всі гармати, до 400 прапорів, величезні запаси провіанту і коштовностей на 10 мільйонів піастрів. Комендантом фортеці був призначений 45-річний генерал-майор Михайло Кутузов⁸⁴.

На початку кампанії 1791 р. російські війська отримали завдання розгорнути бойові дії за Дунаєм. Прагнучи не допустити переходу російських військ за Дунай, турецьке командування зосередило в районі Мачіна великі сили (80 тисяч осіб), очолювані великим візиром Юсуф-пашею, для того щоб самим перейти в наступ.

Генерал Н. Репнін, який командував на той час російською армією, вирішив випередити турків і завдати удару по мачинському угрупованню (30 тисяч осіб), яке перебувало в укріпленому таборі біля Мачіна. Для цього російські війська у складі трьох корпусів (30 тисяч осіб і 78 гармат) 23 – 26 червня переправилися через Дунай біля Галаца⁸⁵.

Завдання правофлангового корпусу полягало в демонстративних діях перед фронтом противника; на лівофланговий корпус М. Кутузова покладалося завдання завдати головного удару по правому флангу супротивника. Корпус, що діяв у центрі, мав забезпечувати фланг корпусу Кутузова. Для забезпечення тилу з боку Браїлова Репнін використовував Дунайську флотилію під командуванням генерал-майора О. Де-Рібаса.

---

⁸⁴ Орлов Н. А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 году. Санкт-Петербург. 1890.

⁸⁵ Петров А. Н. Названа праця. С. 200.

Зробивши 32-верстний нічний марш чотирма колонами, російські війська на світанку 9 липня розгорнулися і почали наступ відповідно до плану. Турецькі війська, виявивши російські корпуси біля свого табору, зробили запеклі спроби затримати їхнє просування і ударами з фронту і тилу розгромити корпуси поодиночі. Однак усі контратаки турецьких військ були відбиті⁸⁶.

Правофланговий корпус опанував укріплення біля міста, центральний зайняв турецький укріплений табір, а корпус Кутузова своєю кавалерією завдав вирішального удару по правому флангу супротивника, після чого турецькі війська почали безладний відступ на Гірсово, де за озером Мачин був інший турецький укріплений табір, до якого підходили решта військ великого візира. Кутузов організував переслідування і оволодів другим турецьким укріпленим табором. Турецькі війська, що втекли в паніці, потягли за собою і ті сили, які йшли до них на допомогу. Запеклий бій тривав шість годин.

Під час Мачинської битви дунайська флотилія атакувала турецьку і знищила шість кораблів противника. Російські війська здобули повну перемогу. Турки втратили до 4 тисяч осіб убитими і 35 гармат, росіяни – не більше 600 осіб убитими і пораненими. Поразка турецьких військ при Мачині, а також розгром турецького флоту при Каліакрії 31 липня 1791 р. Ф. Ушаковим прискорили закінчення російсько-турецької війни та укладення вигідного для Росії Ясського мирного договору⁸⁷.

23 січня 1791 р. щойно призначений головнокомандувачем Кубанським і Кавказьким корпусами генерал-аншеф І. Гудович одержав наказ князя Г. Потьомкіна-Таврійського оволодіти Анапою. Для нового походу Гудович сформував загін у 15 батальйонів, 3000 стрільців, 54 ескадрони кавалерії і 2 козачих полки при 36 польових гарматах. Підготовка до походу була дуже серйозною з урахуванням попередніх невдач: війська були забезпечені всім необхідним, влаштовані тиліві комунікації у вигляді ланцюга дрібних

---

⁸⁶ Там само. С 201.

⁸⁷ Там само. С. 201

укріплень (загальна чисельність їхніх гарнізонів становила до 2500 осіб), підготовлені продовольчі транспорти. Загальна чисельність загону становила понад 15 тисяч осіб. Гарнізон Анапи складався з 15 тисяч турків, мав 95 гармат, у гавані було кілька озброєних гарматами суден.

29 травня 1791 р. загін Гудовича переправився через Кубань понтонним мостом, 5 червня влаштував укріплений табір за один перехід від Анапи, 8 червня з'єднався з підкріпленнями з Таврійської армії (3 батальйони, 10 ескадронів, 3 сотні козаків за 14 гармат). 10 червня було проведено рекогносцировку фортеці, 13 червня закладено першу облогову батарею на 10 гармат. Гудович відрізав Анапу від сприяння горців, які майже щодня нападали з гір на його табір. До 18 червня було зведено ще 4 облогові батареї на 32 гармати, під час безперервного бомбардування відбулися у фортеці великі руйнування, знищено частину фортечної артилерії⁸⁸.

Не маючи ресурсів для довготривалої облоги, його постійно атакували з тилу, і він отримав відомості про наближення до Анапи турецького флоту з підкріпленнями, Гудович вирішив штурмувати Анапу. Було сформовано 5 атакуючих колон, чотири з яких завдавали удару в південній частині фортеці, де оборона її мала найбільші пошкодження. П'ята колона здійснювала відволікаючий обхід із завданням прорватися в місто вздовж берега моря. Усю кінноту і 16 гармат було виділено в резерв на випадок атаки горців із тилу. Опівночі 22 червня 1791 р. всі облогові батареї почали потужне бомбардування фортеці, під прикриттям якого атакуючі колони потай вийшли на вихідні рубежі. Потім бомбардування призупинили, а о 4-й годині ранку відновили, і почався штурм. Домігшись раптовості, російські війська увірвалися до рову і почали підніматися на стіни, але там їх зустріли сильним вогнем. З великими труднощами атакуючим вдалося увірватися на вал, де бій досяг крайньої

---

⁸⁸ 58. Потто В. А. Граф Гудович. Падение Анапы. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях: в 5 томах. 2-е изд. Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1887. Т. 1: От древнейших времён до Ермолова. С. 195.

запеклості. Одну з атакуючих колон скинули в рів, командирам вдалося з великими труднощами привести війська до ладу і знову атакувати ворога⁸⁹.

Незабаром після початку штурму з гір спустилося до 8 тисяч кінних черкесів і турків, які атакували російський табір, але не змогли увірватися в нього, були відбиті в запеклому бою і переслідувані російською кавалерією.

Пославши в бій останній резерв, Гудович направив його атаку на фортечні ворота. Їх вдалося захопити і відкрити, після чого частина кавалерії отримала наказ увірватися в місто частково в кінному, частково в спішеному строю. Тільки тоді вдалося зломити організований опір гарнізону і відтіснити його до моря.

За наказом І. Гудовича анапські укріплення було зрито вщент, батареї підірвано, рови і колодязі засипано, будинки спалено. На згадку про взяття фортеці залишили тільки одні ворота. Після цього російські війська покинули руїни колись грізної турецької фортеці. Падіння Анапської фортеці так налякало турків, що вони самі зруйнували і спалили Суджук-Кале 14 липня 1791 р.⁹⁰.

3.3. Яський мир та його результати

Новий султан Селім III прагнув відновити престиж своєї держави хоча б однією перемогою, перш ніж укласти з Російською імперією мирний договір, але стан турецької армії не давав змоги сподіватися на це. У підсумку Османська імперія 1791 р. була змушена підписати Яський мирний договір, що закріплював Крим і Очаків за Російською імперією, а також відсував кордон між двома імперіями до Дністра. Туреччина підтвердила Кючук-Кайнарджійський договір і назавжди поступилася Кримом, Таманню і кубанськими татарами. Туреччина зобов'язалася сплатити контрибуцію в 12 млн піастр., але граф А. Безбородько, після того, як цю суму внесли до договору, від імені імператриці відмовився від її отримання. Фінансові справи

---

⁸⁹ Там само. С. 1.

⁹⁰ Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе: в 6 томах. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова. 1886. Т. 2. С. 274.

Туреччини і без того прийшли в страшний розлад після другої війни з Російською імперією⁹¹.

Яський мирний договір між Росією та Османською імперією було підписано в Яссах 29 грудня 1791 р. за підсумками російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Переговори очолювали: з російського боку – спочатку ясновельможний князь Г. Потьомкін, а з турецького – великий візир Юсуф-паша. Від імені Росії договір підписали Самойлов, де Рібса і С. Лашкар'єв, а від імені Порту – рейс-ефенді Абдулла ефенді, Ібрагім Ісмет бей і Мехмед ефенді. Яський договір закріпив за Росією все Північне Причорномор'я, посиливши її геополітичні позиції на Кавказі та Балканах. Росія зберігала право заступництва християнам Балканського півострова, які перебували під владою Порту⁹².

Договір відновлював дію Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., Георгіївського трактату 1783 р. і решти російсько-турецьких угод, за винятком статей, скасованих цим договором. Як уже зазначалося, договір закріпив підсумки виграної Росією війни 1787 – 1791 рр. Причиною війни стало прагнення Туреччини повернути землі, що відійшли до Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським мирним договором, а також приєднаний у 1783 р. Крим⁹³.

Документ розпочинається такими словами:

«В Ім'я Господа Всемогутнього

Її Імператорська Величність Всепресвітліша і Наймогутніша Велика Государиня Імператриця і Самодержиця Всеросійська, і Його Величність Всепресвітліший і Наймогутніший Великий Государ Імператор Оттоманської, маючи щирий взаємний намір, щоб триваючу теперішню війну, що триває між

⁹¹ Яський мир. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург. 1890–1907.

⁹² Чухліб Т. Яський мирний договір. Енциклопедія історії України : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка. 2013. Т. 10 : Т–Я.

⁹³ Бур'ян М. С. Яський мирний договір 1791. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Київ : Знання України. 2004. Т. 2: М – Я.

обопільними Державами, припинили, а мир, дружбу і добру згоду міцно відновили, розсудили за благо цю добру і рятівну справу доручити старанню та керівництву уповноважених до цього, а саме: від Її Імператорської Величності Самодержиці Всеросійської, Сиятельнішого Графа Олександра Андрійовича Безбородька, Високопревосходительного Р. Дійсного Тайнаго Радника та орденів Її Величності Кавалера, а від Його Султанова Величності, Сиятельнішого та Високопревосхотельнаго Г. Верховного Візиря блискучої Порти Оттоманської Юсуф Паші, для того, щоб для ухвалення, укладення та підписання мирного договору обрали, призначили і належною повною довіреністю від обох сторін забезпечили достойних осіб: унаслідок чого від боку Російської Імператорської обрано та уповноважено Вищих та Високоповажних панів. Олександр Самойлов, від Армії Її Імператорської Величності Генерал-Поручик, Дійсний Камергер, Правитель Канцелярії Найвищої Її Ради та різних орденів Кавалер; Йосип де Рібас, від Армії Генерал-Майор, командувач веслувального флоту та різних орденів Кавалер; та Сергій Лашкарьов, Статський Радник та Кавалер; з боку ж блискучої Порти Оттоманської, Високоповажні Повиненці П. Р. Рейс Еффенді Ессек і Е. Ессек, з боку ж Блискучої Порти Оттоманської, Повинні Повинні П. Р. Рейс Еффенді Ессеїд Абдуллаг Бірі, Орду Кадиси, і Титлом Стамбул Еффендія наділений; Ессеїд Ібрагім Ісмет Бей, і Рузнамеджі Еввель Мугамед Дуррі Еффенді; які, зібравшись у місті Яссах, ухвалили й уклали для вічного миру між Імперіями нижченаведені статті».

Далі, уже йдуть статті договору:

Ст. I

Між Її Імператорською Величністю Самодержицею Всеросійською та Його Султановою Величністю, Їхніми Спадкоємцями та Наступниками Престолів, а також між Їхніми вірнопідданими Державами, відтепер і назавжди нехай присічуться та знищатья всілякі неприязні дії та ворожнеча, і нехай віддадуться вони вічному забуттю; всупереч же тому нехай будуть відновлені й збережені на твердій землі й водах вічний мир, постійна дружба й непорушна

добра згода, що супроводжується щирим, найстараннішим і точним виконанням ухвалюваних нині статей мирного договору, так, що надалі по обидва боки один проти одного нехай не підніметься ні таємно, ні явно жодної дії неприязни або вчинку, що суперечить трактату, протилежної будь-яким діям неприязни або трактату; силою ж відновлюваної настільки щирої дружби дозволяють обидві сторони взаємну Амністію і загальне прощення всім тим підданам без усякої відмінності, хай би що там не було, які вчинили якісь злочини проти однієї чи іншої сторони, звільняючи тих, хто перебуває на галерах або у в'язницях, дозволяючи повернутися вигнаним і засланим, і обіцяючи після миру повернути їм усі честі та маєтки, якими вони раніше користувалися, не роблячи й не допускаючи інших робити їм будь-які непокарані лайки, збитки або образи, під яким би то не було приводом; але щоб кожен із них міг жити під охороною і заступництвом законів і звичаїв землі їхньої нарівні зі своїми співвітчичами.

Ст. II

Трактат миру 1774 року Липня 10, а Егіри 1188 року 14 дня Місяця Джемазіель Еввеля; пояснювальна конвенція 1779 року Березня 10, а Егіри 1193 року 20 дня Джемазіель-Ахира; трактат торгівлі 10 червня 1783 року, а Егіри 1197 року 21 року Реджеба, і акт, що пояснює приєднання до Російської Імперії Криму і Таману, і що кордоном є річка Кубань, 1783 року Грудня 28 дня, а Егіри 1198 року Сафара, силою цього мирного договору підтверджуються у всіх їхніх статтях, за винятком тих тільки, які цим трактатом або ж колишнім в одному після іншого скасовано, і обидві Високі сторони, що домовляються, зобов'язуються ці статті свято й непорушно утримувати і з доброю вірою і точністю виконувати.

Ст. III

У наслідок того, як у прелімінарному другому артикулі покладено, що річка Дністер навіки має бути кордоном між обома Імперіями, так що надалі межі Імперії Всеросійської мають простягатися до згаданої річки, і нині обидві Імперії, які домовляються, між собою погодилися й ухвалили, що між Імперією

Всеросійською та Портою Оттоманською перебуватиме кордоном річка Дністер, так, що всі землі, які на лівому березі згаданої річки лежать, мають залишитися назавжди в досконалому і безперешкодному володінні Всеросійської Імперії, а на правому березі згаданої річки і всі землі, які лежать, після повернення їх з боку Всеросійської Імперії, мають залишитися назавжди в досконалому і безперешкодному володінні Порти Оттоманської.

Ст. IV

За таким стосовно між обома Імперіями кордонів ухваленим розпорядженням, і за силою четвертого артикулу прелімінарії, що говорить: Яким чином були до теперішньої війни обох Імперій усі інші кордони, таким чином залишаються і тепер; усі ж землі Російського Двору, військами в нинішній війні завойовані та наявні в них фортеці, у якому стані нині перебувають, повернуться Порті Оттоманській, Російський Імперський двір повертає блискучій Порті завойовану ним Бессарабію із фортецями Бендерами, Аккерманом, Килією та Ізмаїлом, з усіма містечками, слободами, селами, та всім іншим, що вони в собі містять; так само повертає Блискучій Порті Князівство Молдавське з усіма містами, селищами й усім іншим, що ці Провінції в собі містять; а Порта Оттоманська, приймаючи пом'янути Провінції на наступних умовах, обіцяє урочисто та свято ці провінції дотримуватися: 1. Все, що написано на користь князівств Молдавії і Валахії, вищезгаданою 2-ю статтею поновлених, в укладеному мирному трактаті 1774-го 10 Липня, а Егіри 1188 року Джемазіель-Єввеля 14 дня; в ухваленій роз'яснювальній конвенції 1779-го 10 Березня, а Егіри 1193-го Джемазіель-Ахира 20 дня та в акті Верховного Візира ім'ям Порти Оттоманської цього 1783-го Егіри 1198-го 15 Сафара, свято, непорушно утримувати й точно виконувати. 2. Не вимагати від Князівства Молдавії ніякої грошової або іншої суми за старі рахунки, якої б вони суті не були. 3. Не вимагати від нього ніякої контрибуції або платежу за весь воєнний час, а за многія страждання і розорення протягом всієї війни їм зазнані, звільнити згадане Молдавське Князівство і ще надалі на два роки від усякої данини та тягарів, рахуючи термін

цього звільнення від дня розміни ратифікацій. 4. Прізвищам, які бажають залишити свою вітчизну і в інші місця переселитися, дозволити вільний виїзд з усім їхнім маєтком; а щоб ті прізвища могли мати достатній час нерухомі свої маєтки родичам їхнім, підданим Порти Оттоманської, або кому захочуть із підданих же її доручити, і за звичаєм землі тієї підданим же Порти продати, і взагалі для розпорядження справ своїх для цього вільного з вітчизни переселення, дається їм терміну 14 місяців, рахуючи цей строк від дня розміни ратифікацій.

Ст. V

В доказательство между обеими договаривающимися Империями искренности и дружбы, которыя, не довольствуясь единым ныне возстановлением мира и добраго согласия между ими ищут и на будущия времена утвердить оный прочным образом, отвращая со всевозможным радением все причины, могущия подать повод к спорам и остуде, блистательная Порта обещает подтвердить вновь издаваемым фирманом данный прежде, чтоб Ахалцыкский Губернатор, пограничные начальники и прочие отныне впредь ни тайно, ни явно, ни под каким видом не оскорбляли и не беспокоили земель и жителей владеемых Царем Карталинским, о чем и отправит к помянутому Ахалцыкскому Губернатору, к пограничным начальникам и к прочим с строжайшим прещением и подтверждением указы.

Ст. VI

Після затвердження статтею другою цього мирного договору, серед інших трактатів, акта 28 Грудня 1783 року постановленого, що стосується приєднання до Імперії Всеросійської Криму, Таману і визначаючого кордоном у тій стороні між обома договірними сторонами річку Кубань, Блискуча Порта Оттоманська, на знак того, що вона на часи прийдешні бажає віддалити все, що мир, тишу і добру злагоду між обома Державами збурити може, обіцяє і зобов'язується урочисто вжити всю владу і способи до приборкання і стриманості народів, що на лівому березі річки Кубані мешкають на кордонах її, щоб вони на межі Всеросійської Імперії набігів не робили, ніяких образ,

розбишакувань і розореній Російсько-Імператорським підданим та їхнім поселенням, оселям і землям не чинили ні таємно, ні явно, і ні під яким виглядом людей у неволю не захоплювали; про що з боку Блискучої Порти найсуворіші застереження під страхом жорстокого і неминучого покарання, кому слід, дано, і в тих місцях після розміни ратифікацій на справжній мирний договір обнародавани бути повинні неодмінно: якщо ж і за такою постановою в сьомому трактаті і чиненим подібним згаданим народам забобоном, наважаться будь-хто з них вчинити набіг на кордони Імперії Всеросійської і там спричинити шкоду збитків або руйнування, або худобу, або щось інше вкрадуть, або відвезуть, або людей Російських у неволю захоплять, в такому разі, по принесенні скарги, скоріше і не затягне задоволення має бути доставлено, поверненням пограбованого або вкраденого, а особливо ж незамінним і жодним застереженням, що не підтверджено, відшукуванням і звільненням людей Російських, яких вони завдавали збитків, і приблизним на кордоні покаранням винних у присутності комісарів від прикордонного Російського начальства, що їх призначають; Якщо ж, понад усяке сподівання, таке задоволення за півроку від подання скарги не було б доставлено, Блискуча Порта зобов'язується сама всі збитки заплатити зі скарбниці її за місяць під час подання рекламації від Міністра Російсько-Імператорського, розуміючи при цьому, що покладені вище покарання за порушення спокою кордонів сусідніх обов'язково й точно виконано бути повинні без зволікання.

Ст. VII

Зважаючи на те, що торгівля є суцєю запорукою і найміцнішим вузлом взаємної доброї згоди, Блискуча Порта в такий спосіб поновлюючи мир і дружбу з імперією Всеросійською, на знак щирості, з якою бажає вона, щоб вигідна і безпечна торгівля між підданими оних Імперії якнайкраще процвітала, обіцяється цим артикулом дотримуватися і виконувати 61 статтю ухваленого з Російською Імперією торговельного трактату, що стосується корсерів Алжирського, Туніського і Трипільського кантонів, а саме: що якщо Російський підданий зустріне з згаданими корсерами Алжирськими, Туніськими і

Трипільськими, та ще й ними в полон узятий буде, або вони судно, або маєток у купців Російських відіб'ють, у такому разі Блискуча Порта вживе владу свою над кантонами, щоб Росіян, яких вони вчинили в такий спосіб невільниками, звільнити, забрані їхні судна та пограбовані товари й речі господарям повернути, а заподіяну шкоду і збитки стягнути; якщо ж після одержання звісток буде упевнено, що з боку зазначених кантонів Алжирського, Туніського і Трипільського фірмани, що даються від Блискучої Порти, не виконано, тоді після подачі про те рекламації від Російського Посланця або повіреного в справах за 2 місяці, або якнайшвидше, починаючи від дня подачі рекламації, зобов'язується Блискуча Порта з Імперської скарбниці їм латаття та задоволення вчинили.

Ст. VIII

Усі військовополонені й невільники чоловічого або жіночого роду, якого б достоїнства або ступеня не знайшлися в обох імперіях, за виключенням тих, котрі з Магометан в Імперії Російській добровільно прийняли закон Християнський, а Християни, котрі в Оттоманській імперії добровільно ж прийняли закон Магометанський, по обміні ратифікації цього трактату безперешкодно й без усякого претексту взаємно повинні бути звільнені, повернуті й передані без усякого викупу або платежу; так як і всі інші Християни, які потрапили в неволю, тобто Поляки, Молдавці, Волохи, Пелопонеси, Островські жителі та Грузини, всі без найменшого вилучення, рівномірно ж без викупу, або платежу мають бути звільнені. Так само мають бути повернуті й доручені всі ті Російські піддані, які з якоїсь нагоди після укладення цього блаженного миру потрапили б у неволю і опинилися в Оттоманській імперії, що те саме чинити обіцяє взаємно і Російська імперія проти Оттоманської Порти та її підданих.

Ст. IX

Хоча після зняття зброї з нагоди благополучно закінчуваної мирної неогоціації, що благополучно закінчується нині, жодні непорозуміння не можуть статися, щодо неприязних дій; після підписання, однак, цього мирного

договору, як Російсько-Імперський Головноуповноважений для справи цієї Дійсний Таємний Радник повідомить негайно начальнику в армії та флотах Її Імператорської Величності, так само Верховний Візир Порти Оттоманської дасть знати в усіх військах Оттоманських, що мир і дружбу між обома Високими Імперіями відновлено абсолютно.

Ст. X

Щоб між обома Імперіями мир і істинна дружба ще більше затвержені були, урочисто від обох сторін будуть відправлені надзвичайні Посли в той час, який за спільною обох Дворів згодою призначено буде. Обидва Посли однаково зустрінуться на кордонах, їх приймуть і вшанують тими самими обрядами, які вживаються під час взаємних посольств Російською імперією і Портою Оттоманською між найшанобливішими від них Європейськими Державами: на знак дружби взаємно з цими Послами мають надіслати подарунки, схожі до чеснот обох імперій, на знак дружби взаємно з оними Послами.

Ст. XI

Після укладення між двома Імперіями мирного договору і після обміну взаємних Державних ратифікацій на нього, Російсько-Імператорські війська та гребний флот повинні розпочати вихід з областей Порти Оттоманської; і якщо такий вихід військ і флоту належить співвіднести зі зручністю до того часу; то обидві Високі сторони, що домовляються, погодилися й ухвалили призначити крайнім терміном 15 Травня старого стилю наступного 1792 року, у який час усі війська Її Імператорської Величності на лівий берег Дністра переправитися, а флот гребний без залишку з гирл річки Дунаю зовсім вийти повинні. Допоки Російські Імператорські війська перебуватимуть у завойованих і за мирним договором Порти Оттоманській відданих назад фортецях і провінціях, правління і порядок у них мають залишитися так точно, як зараз є вони під їхнім володарюванням, і Порта на той час і до терміну виходу всіх військ вступати в оне не має. Російські війська до останнього дня свого виступу в оних землях отримуватимуть усілякі собі речі і постачання поживними та іншими припасами, так само, як те й нині їм доставляється.

Ст. XII

Головноуповноважений з боку Її Імператорської Величності, Самодержиці Всеросійської, Дійсний Таємний Радник та з боку Порти Оттоманської Верховний Візир, після підписання обоїпільними Повноважними цього мирного трактату, за два тижні або й скоріше, якщо це буде можливо, розмінати у Яссах через руки тих самих Повноважних взаємні акти, які підтверджують вчинення цієї доброї та спасительної справи.

Ст. XIII

Справжній договір вічного миру з боку Її Імператорської Величності та з боку Його Султанова Величності має бути затверджений і ратифікований урочистими Ратифікаціями, за підписами власноручними Їхніх Величностей, які розмінатися взаємними Повноважними мають бути у тому самому місці, де й самий цей договір здійснено, за п'ять тижнів, або якщо можна й скоріше, від стану цього акту, що його згадані взаємні Повноважні руками підписали, а також засвідчили, як він був вчинений.

Повноважні руками своїми підписали, печатками затвердили і між собою розмінjali в Яссах⁹⁴.

Після укладення Яського мирного договору Молдавське князівство стало ареною боротьби між Росією, Францією та Австрією, які намагалися встановити там свій вплив. Катерина II, не задовольнившись досягнутим, планувала подальші події.

Приєднання до Росії після Яського мирного договору територій між Південним Бугом і Дністром багаторазово прискорило заселення і господарське освоєння цього регіону. 1794 р. російська імператриця Катерина II видала рескрипт віце-адміралу Осипу Дерибасу про прибудову в Гаджибеї військової гавані з купецькою пристанню. У 1795 р. новий порт отримав назву Одеса на честь давньогрецької колонії Одессос⁹⁵.

⁹⁴ Яський мирний договір. Текст договору.

⁹⁵ Odessa. Encyclopædia Britannica.

Після Ясського миру баланс сил на європейській арені змінився на користь Російської імперії, яка зміцнила свої геополітичні позиції.

Отож, російсько-турецька війна 1787–1792 рр. стала черговою віхою у становленні Російської імперії як впливової європейської держави та значно зміцнила її позиції на Чорному морі й Балканах. Під час цього конфлікту Росія домоглася істотних територіальних здобутків і посилила свій вплив на міжнародній арені. За Ясським мирним договором Російська імперія отримала територію між Дністром і Південним Бугом, а також закріпила свій контроль над Кримським ханством, що було офіційно визнано Османською імперією. Це дало можливість Росії розширити свої кордони та забезпечити доступ до Чорного моря, що сприяло розвитку флоту та економіки. Війна показала зростаючу слабкість Османської імперії та її нездатність ефективно протидіяти європейським державам. Росія зміцнила свою роль як одного з основних учасників європейської політики. Це заклало основу для подальшої експансії Росії на Балканах та в регіоні Кавказу.

Війна вплинула на баланс сил у Європі, оскільки успіхи Росії викликали занепокоєння серед інших держав, зокрема Великої Британії та Австрії. Водночас, Австрія, яка була союзником Росії у цій війні, також отримала користь від поразки Османської імперії, хоча її територіальні здобутки були значно меншими. Перемога Росії стала можливою завдяки модернізації армії та флоту, а також вдалим стратегіям російських полководців, зокрема Олександра Суворова та Федора Ушакова. Успіхи на морі, зокрема перемоги російського флоту у Чорному морі, зміцнили військову потужність Росії.

У підсумку, Російсько-турецька війна 1787–1792 рр. стала однією з ключових подій у розвитку Російської імперії, сприяючи її територіальній експансії, зміцненню геополітичного впливу та посиленню її позицій в Європі. Водночас вона засвідчила поступову деградацію Османської імперії, яка втрачала контроль над своїми європейськими володіннями.

РОЗДІЛ 4.
МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ МАГІСТЕРСЬКОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Російсько-турецьке протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї на перший погляд може здаватися локальним конфліктом між Російською та Османською імперіями. Проте, якщо розглянути його в ширшому контексті, можна побачити значний вплив цього протистояння на весь регіон Південно-Східної Європи, міжнародні відносини та геополітичну ситуацію в причорноморському просторі.

Процеси російсько-турецьких війн та їхні наслідки для регіону ретельно досліджені у спеціальній історичній літературі. Однак методичні розробки для інтеграції цієї теми в шкільний курс історії фактично відсутні, що ускладнює її

системне представлення учням. Згідно «Державного стандарту базової середньої освіти»⁹⁶, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р., можемо стверджувати, що історичні знання є важливим компонентом навчально-виховного процесу, оскільки в ньому окремо виділено громадянську та історичну освітні галузі.

У рекомендованій МОН України навчальній програмі з всесвітньої історії для 6–11 класів⁹⁷, тема даного дослідження найбільш наближена до тем, 8 класу, розділу 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА.

Зокрема, після опрацювання змісту даного розділу учні повинні знати час епохи Просвітництва, початку індустріальної (промислової) революції, війни за незалежність США, дати ухвалення Декларації незалежності США та Конституції Речі Посполитої. Уміти: розташувати в хронологічній послідовності відомості про індустріальну революцію, добу Просвітництва, війну за незалежність США; простежити зміни на політичній карті світу впродовж XVIII ст.; визначити зміни в повсякденному житті європейців протягом XVIII ст., що стали наслідком індустріальної революції, поширення ідей Просвітництва; встановити причини і наслідки реформ: Марії-Терезії та Йосифа II (Австрійська монархія), зокрема для українських теренів, Фрідріха II (Пруссія), Катерини II (Російська імперія); встановити причини розгортання війни за незалежність і утворення США; укласти історичний портрет Бенджаміна Франкліна, Джорджа Вашингтона, Тадеуша Костюшка.

Щодо програми з історії України для 6–11 класів, то тематика, наближена до розділу 5. УКРАЇНА ТА РАННЬОМОДЕРНІ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

Зокрема, після опрацювання змісту даного розділу учні повинні знати основні віхи боротьби за збереження української державності; хронологічні межі існування Чортомлицької, Кам'янської, Олешківської, Нової

⁹⁶ Державний стандарт базової середньої освіти від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

⁹⁷ Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: НРЕС PRESS, 2022. 260 с. URL: <https://cutt.ly/PMhtgSK>

(Підпільненської) Січей; періоди розгортання опришківського й гайдамацького рухів; дати остаточної ліквідації гетьманства і козацького устрою, поділів Речі Посполитої; землі України, що потрапили до складу Російської імперії та Австрійської держави внаслідок російсько-турецьких воєн, ліквідації Кримського ханства, поділів Речі Посполитої.

Аналіз навчальних програм з історії для 6–11 класів показав, що вивчення російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї в шкільному курсі здійснюється комплексно в контексті вивчення ширших тем. Тому для вивчення цієї теми потрібно окремо буде зупинятися на матеріалі серед тем уроків, аби детальніше вивчити дану проблему, проаналізувати наслідки війни для регіону та геополітичної ситуації.

Варто зазначити, що розділи в шкільному курсі історії, насправді є досить обширними та важкими для сприйняття. Основна складність полягає у багаточисельних історичних постатях, докладному описі військових кампаній та складних дипломатичних відносинах. Це перевантажує навчальний матеріал значним обсягом інформації.

З метою забезпечення ефективного засвоєння матеріалу цих розділів важливо якісно підбирати матеріал. Урок має бути побудований так, щоб він був підкріплений науково-методичною літературою, використовувалися сучасні методи навчання, враховуючи особливості віку учнів та потенціал конкретного класу. Важливим фактором є вдалий підбір прийомів та методів роботи, так як від цього залежить рівень засвоєння учнями навчального матеріалу.

Комплексним показником рівня історичної освіти є історична компетентність учнів, у формуванні якої важливу роль відіграють джерела історичних знань. Тож учителеві слід подавати навчальний матеріал із використанням писемних джерел (мемуари, щоденники, листи тощо), художньої (історичні твори, історична белетристика тощо) та наукової і науково-популярної (підручники, посібники, наукові статті тощо) літератури. Враховуючи наявність широкої бази джерел та літератури з даної теми, в учнів

не повинно виникати труднощів в пошуках додаткових джерел інформації при підготовці до уроку.

Однією з характерних особливостей даної теми є можливі труднощі, які учні зустрінуть при опануванні матеріалу, зокрема щодо запам'ятовування значної кількості військових кампаній та походів. З цією метою рекомендується розширити спектр засобів наочності під час уроку, зокрема використовувати картографічні ілюстрації. Після вивчення відповідного тексту можна запропонувати учням завдання, пов'язане з аналізом контурної карти, це сприятиме закріпленню і візуалізації навчального матеріалу.

Ефективним сучасним методом навчання є метод «ментальних карт» (англ. Mind Maps), який допомагає структурувати та систематизувати ідеї й концепції. Ментальні карти – це графічний інструмент для дослідження та визначення важливих причинно-наслідкових зв'язків між чинниками і наслідками у певній ситуації або проблемі. Використання ментальних карт корисне на уроці історії в 8 класі, оскільки дозволяє учням глибше розглянути тему та зрозуміти зв'язки між різними її елементами.

Створення ментальної карти починається з центральної теми, навколо якої розміщуються основні елементи та факти, пов'язані з нею.

Процес створення ментальної карти передбачає кілька основних елементів:

- Центр карти – головна тема або питання, яке потрібно проаналізувати.
- Основні гілки – найважливіші елементи теми.
- Додаткові гілки – більш конкретні факти, деталі та приклади.

Для використання ментальних карт у навчальному процесі можна скористатися наступними кроками:

1. Намалюйте на дошці або на аркуші паперу основну структуру для ментальної карти.
2. У центрі напишіть тему уроку: «Російсько-турецьке протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї».

3. Запропонуйте учням поділитися своїми знаннями про тему та записати їх у вигляді гілок, що виходять із центру.

4. Вкажіть основні елементи теми, такі як причини, хід подій, наслідки, залучені держави тощо, і додайте їх до ментальної карти як основні гілки.

5. Попросіть учнів деталізувати кожную гілку, додаючи нові факти й ідеї.

6. Дайте учням можливість доповнювати карту, щоб глибше зрозуміти зв'язки між окремими елементами теми.

7. Попросіть учнів зробити висновки та визначити основні ідеї цієї теми.

8. Проведіть обговорення отриманих результатів з учнями.

Використання ментальних карт допомагає учням чітко визначити основні поняття, причини та наслідки, що стосуються зовнішньополітичних відносин Російської імперії у другій половині XVIII ст. Вони можуть проаналізувати історичні події, взаємозв'язки між ними, роль Російської імперії у регіоні Північного Причорномор'я, а також з'ясувати причини та наслідки конфлікту.

На ментальній карті можуть бути такі групи ідей:

– Причини конфлікту: посилення впливу Російської імперії в Північному Причорномор'ї, прагнення контролю над Чорним морем, конкуренція з Османською імперією.

– Основні військові кампанії та битви: облога Очакова, штурм фортець, морські битви у Чорному морі.

– Політика Російської імперії: посилення контролю над українськими землями, підтримка проросійських сил у регіоні.

– Наслідки протистояння: приєднання Причорномор'я до Російської імперії, зростання впливу на Балканах, посилення суперництва з Османською імперією та зміна геополітичного балансу у регіоні.

Серед методів оцінювання розуміння навчального матеріалу учнями найбільш поширені усне опитування та тестування. Наприклад, наприкінці

уроку вчитель може запропонувати учням виконати тестові завдання, оскільки цей спосіб оцінювання займає мінімум часу і дозволяє залучити всіх учнів одночасно. Як приклад, учням можна запропонувати такі тестові запитання.

1. Який мирний договір завершив російсько-турецьку війну 1768-1774 рр.?

А) Ясський

Б) Кючук-Кайнарджійський

В) Андріанопольський

Г) Бухарестський

2. Згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р., Російська імперія отримала право:

А) контролювати Крим

Б) мати флот у Чорному морі

В) контролювати Кавказ

Г) отримати Балкани

3. Яка територія остаточно відійшла до Російської імперії за Ясським миром 1792 р.?

А) Крим

Б) територія між Дністром і Південним Бугом

В) територія між Дніпром і Південним Бугом

Г) Причорноморське узбережжя Криму

4. Хто був командувачем російських військ, які захопили фортецю Очаків під час російсько-турецької війни?

А) Олександр Суворов

Б) Григорій Потьомкін

В) Петро Румянцев

Г) Михайло Кутузов

5. Кючук-Кайнарджійський мирний договір надав Російській імперії право захищати християнські народи Османської імперії. Який наслідок мало це право?

А) зміцнення впливу Росії на Балканах

Б) втручання Росії у внутрішні справи Західної Європи

В) конфлікти з Австрією

Г) зниження впливу Росії в Криму

6. *Яке місто стало головною базою Чорноморського флоту Російської імперії після завершення російсько-турецького протистояння?*

А) Севастополь

Б) Очаків

В) Херсон

Г) Миколаїв

7. *Коли було підписано Ясський мирний договір?*

А) 29 грудня 1791 р.

Б) 17 січня 1788 р.

В) 30 квітня 1774 р.

Г) 1 жовтня 1769 р.

8. *Яке стратегічне значення мало Північне Причорномор'я для Російської імперії у другій половині XVIII ст.?*

А) слугувало базою для експансії на Балкани

Б) забезпечувало доступ до Чорного моря та торгівлі з Південною Європою

В) дозволяло контролювати Балтійське узбережжя

Г) допомагало контролювати торгівлю з Великою Британією

Однак варто розуміти, що лише тестуванням неможливо повністю оцінити рівень засвоєння навчального матеріалу учнями. Для об'єктивного оцінювання розуміння теми вчителю слід поєднувати тестування з іншими методами контролю, такими як усне опитування, відкриті запитання або творчі завдання. Одним із прикладів альтернативних форм оцінювання є завдання на уважність, де учні, працюючи з текстом, що містить помилки, використовують свої знання з теми, щоб виявити хронологічні, фактичні або географічні неточності й виправити їх.

Отож, виходячи з того, що, хоч і тема російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї представлена окремим параграфом у навчальній програмі з історії України, на відміну від Всесвітньої історії, для її вивчення все одно потрібно виокремлювати навчальний матеріал і подавати його разом із суміжними або наближеними темами, у вигляді окремого блоку. Для глибшого розуміння та засвоєння цієї тематики варто організувати позакласні заняття або факультативи для учнів.

Для досягнення максимальних результатів важливо звертатися до сучасних методів навчання, таких як інтерактивні уроки, проєктна діяльність чи використання цифрових ресурсів. При цьому слід враховувати вікові особливості учнів, адаптуючи методи до їхнього рівня сприйняття, щоб навчальний процес був ефективним і захопливим.

ВИСНОВКИ

Проблема аналізу російсько-турецького протистояння другої половини XVIII ст. в Північному Причорномор'ї на даний час потребує глибшого дослідження. На основі наявних матеріалів було проведено ретельний аналіз наукової літератури та документальних джерел з цієї теми, що дозволило зробити такі висновки:

1. Впродовж тривалого часу території Північного Причорномор'я знаходилися під значним впливом як Російської, так і Османської імперій. Ці дві держави боролися за панування в регіоні, маючи як історичні, так і геополітичні мотиви. Війни другої половини XVIII ст. стали вирішальним етапом у встановленні контролю Росії над цими територіями. Нині дослідники вважають, що Північне Причорномор'я слід розглядати як окремий регіон, що виступає важливим учасником геополітичної боротьби того часу.

2. Північне Причорномор'я формувалося під впливом як географічних, так і релігійних факторів, часто супроводжуючись війнами. Російсько-турецьке протистояння сприяло закріпленню православ'я в регіоні (на теренах України та Криму), тоді як османська культура залишалася впливовою у південних районах Причорномор'я. Після російських перемог, зокрема під час правління Катерини II, православна віра та культура почали займати провідні позиції в Причорномор'ї, що позначилося на регіональній ідентичності на тривалий час.

3. Конфлікти XVIII ст. мали значний вплив на міграційні процеси в регіоні. В результаті воєн частина татарського населення Криму емігрувала до Османської імперії, тоді як російські та українські переселенці заселяли нові території. Цей процес вплинув на етнічну та релігійну структуру регіону, яка продовжує формуватися до сьогодні.

4. За міжнародною класифікацією, території Північного Причорномор'я входили до складу «Європейської Росії», хоча вони й мали тісні зв'язки з Близьким Сходом і Туреччиною. Політичний статус цього регіону часто ставав об'єктом дискусій, адже, незважаючи на віддаленість, він відігравав важливу роль у близькосхідній політиці Османської імперії та був воротами до Європи для Росії.

5. Османська імперія була основним супротивником Росії в боротьбі за панування в Причорномор'ї. Особливу увагу слід приділити стратегічному значенню порту Очаків, контроль над яким мав велике значення для економіки Росії. Регіон став важливим об'єктом не лише для партнерських проєктів, але й для конфліктів у боротьбі за вихід до Чорного моря.

6. Війни в Причорномор'ї привабили інтерес інших великих держав того часу, таких як Австрія та Пруссія. Вони розглядали протистояння Росії та Османської імперії як можливість для розширення своїх інтересів у Європі. Особливу увагу Росія приділяла зміцненню контролю над чорноморським узбережжям, вбачаючи в цьому необхідність для своєї безпеки.

7. Впливовим гравцем в геополітичному просторі Причорномор'я була також Польща, через територію якої проходили важливі стратегічні шляхи до

Чорного моря. Польські землі були об'єктом суперечок, оскільки Росія прагнула захистити себе від потенційних вторгнень із заходу, посилюючи свій вплив на причорноморські території.

8. Нестабільність у регіоні та тривалі конфлікти стали причиною виникнення так званого «порохового складу» Причорномор'я. Боротьба за стратегічні ресурси, такі як землі та чорноморські порти, обумовлювала тривале напруження між Росією та Османською імперією. Цей конфлікт часто впливав на політику великих європейських держав, таких як Франція, яка також мала інтереси на Близькому Сході.

9. Російсько-турецькі війни вплинули на зростання культури та етнічного розмаїття в регіоні. Російська імперія створила умови для заселення Причорномор'я українцями та росіянами, а також переселенцями з інших регіонів. Це сприяло формуванню нової соціально-економічної структури, яка зберігається й досі.

10. Війни та культурні зіткнення в Причорномор'ї стали важливим елементом у формуванні дипломатичних відносин Росії з європейськими державами. В результаті низки перемог на Півдні Росія посилила свою міжнародну репутацію, ставши значним гравцем на політичній арені Європи, що мало далекосяжні наслідки для світової історії.

11. Причорномор'я, на відміну від інших регіонів Російської імперії, отримало особливе місце в її зовнішньополітичній діяльності. Відкриття нових торгових шляхів і заснування портів значно підвищили його економічну значимість, що з часом зробило його невід'ємною частиною імперської економіки.

12. Військові конфлікти другої половини XVIII ст. не лише послабили позиції Османської імперії, але й зробили Росію одним із головних претендентів на панування в регіоні. Укладення мирних договорів, таких як Кючук-Кайнарджійський і Ясський, визначило майбутнє Причорномор'я як частини Російської імперії.

13. Турецьке питання для Росії на цьому етапі стало однією з центральних тем її зовнішньої політики. Зміцнюючи свої позиції на Чорному морі, Росія встановила постійний контроль над портами, що дозволило закріпити свій вплив на регіональному рівні.

14. Протистояння на Півдні створило велику напруженість, яка мала довгострокові наслідки. Присутність таких військових гравців, як Османська імперія, сприяла формуванню складної політичної ситуації, що згодом зробило Причорномор'я ареною боротьби за контроль між світовими державами.

15. Етнічне та культурне розмаїття Причорномор'я значно вплинуло на стосунки між державами. Близькість до мусульманських та християнських держав обумовила також і релігійну різноманітність регіону, що створювало як можливості для співпраці, так і потенційні конфлікти.

16. Сьогодні історичний досвід російсько-турецького протистояння XVIII ст. набуває нового значення у контексті сучасних подій, зокрема російсько-української війни. Причорномор'я знову опинилося в центрі геополітичних інтересів, де боротьба за вплив і контроль над регіоном визначає глобальні тенденції безпеки. Зміцнення політичної стабільності та незалежності України стає ключовим фактором для формування нових міжнародних союзів, ініціатив у сфері безпеки та економічного співробітництва, що сприяють протистоянню агресії та підтримці миру. Це підкреслює важливість Причорномор'я як стратегічного регіону для сучасних світових держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Alan W. Fischer. *The Russian Annexation of the Crimea: 1772–1783*. London: Cambridge University Press, 1970. 200 p.
2. Alan W. Fisher. *The Crimean Tatars: Studies of Nationalities in the USSR*. Hoover Press. 1978. С. 62–67.
3. Cunningham, Allan. *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution: Collected Essays*. Frank Cass & Co. Ltd, 1993.
4. David Longley. *Longman Companion to Imperial Russia, 1689–1917*. Taylor & Francis. 2014.
5. Hoiberg, Dale H., ed. (2010). «Abdulhamid I». *Encyclopædia Britannica*. Vol. I: A–ak Bayes (15th ed.). Encyclopædia Britannica Inc. pp. 22.
6. Hurewitz, J. C. (1975). *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record (in Turkish)*. New Haven: Yale University Press.
7. Jaques T. *Dictionary of Battles and Sieges: F-O*. Greenwood Publishing Group. 2007. P. 746
8. M. S. Anderson. «The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783–4». *The Slavonic and East European Review*. 37 (88). 1958. С. 17–41
9. Mikaberidze A. *Russo-Turkish War (1787–1791)*. *Russia at War: From the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond: In 2 Vol.* Ed. T. C. Dowling; Forew. B. W. Menning. Santa Barbara, California – ...: ABC-CLIO, 2015. Vol. 2: N-Z. P. 744–745.
10. Odessa. *Encyclopædia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/place/Odessa-Ukraine> (Дата звернення: 25. 09. 2024).
11. *Ömer Lütfi Barkan (1985). Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a armağan (in Turkish)*. Istanbul University. p. 48.
12. Sicker, Martin. *The Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*. Praeger Publishers, 2001.
13. Sozaev E., Tredrea J. *Russian Warships in the Age of Sail 1696–1860: Design, Construction, Careers and Fates*. Seaforth Publishing. 2010. P. 94.

14. Stone, Bailey. *The Genesis of the French Revolution: A Global Historical Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
15. *The Cambridge History of Islam I: The Central Islamic Lands (in Turkish)*. Cambridge University Press. 1970.
16. Tredrea, John; Sozaev, Eduard. *Russian Warships in the Age of Sail, 1696–1860: Design, Construction, Careers and Fates*. Barnsley: Seaforth Publishing, 2010. P. 448.
17. Tucker, Spencer C. *A Global Chronology Of Conflict*. ABC-CLIO, 2011.
18. Авалов З. Д. Присоединение Грузии к России. Санкт-Петербург. Типография Монтвида. 1906. Изд. 2. С.117.
19. Александр Васильевич Суворов, Русско-турецкая война (1787–1791 гг.), 1791 год.
20. Алексеев В. А. Сражение при Кинбурне. 1 октября 1787 г. Военно-исторический сборник. 1913. № 1.
21. Алексиано, Антон Павлович. *Военная энциклопедия : в 18 т. под ред. В. Ф. Новицкого ....* Санкт-Петербург: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915.
22. Анапа. Алжирские экспедиции – Аракчеев, граф, Алексей Андреевич. Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. С. 417–419.
23. Андреева С. Зовнішньополітичні аспекти проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014 р. Вип. 41. С. 28–32.
24. Бачинська О. А. КІНБУРН. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка». 2007. С. 528. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kinburn>.
25. Безпалько Б. Інкорпорація російською імперією кримського ханства наприкінці XVIII ст. Студентський науковий вісник. 2016 р. № 40. С. 19–21.
26. Белле, Генрих Генрихович. *Военная энциклопедия : в 18 т. под ред. В. Ф. Новицкого.* Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915.
27. Бендеры. *Военная энциклопедия в 18 т.* Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва, И. Д. Сытина, 1911–1915.

28. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки). Ред. И. А. Осипов. Институт истории АН СССР. Москва: Воениздат, 1958. 646 с.
29. Бикова Т. Ліквідація Кримського Ханату. *Кримська світлиця*. 2018. №18. 04. 05.
30. Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции Санкт-Петербург. 1852.
31. Брикнер А. Г. Потемкин. Санкт-Петербург: Издание К. Л. Риккера. 1891.
32. Бур'ян М. С. Яський мирний договір 1791. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Київ : Знання України. 2004. Т. 2: М – Я. С. 812.
33. Бутурлин Д. П. Картина войн России с Турцией в царствования императрицы Екатерины II и императора Александра I: в 2-х частях. Санкт-Петербург: Тип. Импер. воспитат. Дома. 1829.
34. Васильків І. Д. Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон. 2021. С. 176.
35. Веселаго Ф. Ф. Краткая история Русского Флота (с начала развития мореплавания до 1825 года). Москва-Ленинград, 1939. 304 с. Издание 2-е. Глава VII.
36. Веселаго Ф. Ф. Краткие сведения о русских морских сражениях за два столетия с 1656 по 1856 год. стр. 43–45
37. Веселовский Н. И. Третий поход. 1791. Военно-исторический очерк Анапы. Петербург. 1914.
38. Войнович, Марко Иванович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург. 1890–1907.
39. Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с. URL: <https://cutt.ly/PMhtgSK>
40. Державний стандарт базової середньої освіти від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

41. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе: в 6 томах. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова. 1886. Т. 2. 318 с.
42. Журнал военных действий армий Ея Императорского Величества 1769–1771. Санкт-Петербург. Журнал Второй армии, под предводительством генерала Князя Василья Михайловича Долгорукова 1771 года за 12–16 июня.
43. Измаил, город. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург. 1890–1907.
44. Измаил. Военная энциклопедия: в 18 т. Санкт-Петербург; Москв: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915.
45. Калиакрия. Военная энциклопедия : в 18 т. под ред. В. Ф. Новицкого. Санкт-Петербург, Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина. 1911–1915.
46. Кампания 1790 года. Сражения при Керченском проливе и у Тендры. История русской армии и флота. Том VIII. Москва. 1912
47. Катеринко І., Серета О. Кримське ханство напередодні і після анексії у російсько-османському дипломатичному протистоянні. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць. Одеса. 2023. Вип. 18. С. 25 – 33.
48. Кинбурн. Военная энциклопедия : в 18 т. под ред. В. Ф. Новицкого. Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915.
49. Кинбурн. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. Санкт-Петербург. 1890–1907.
50. Короленко Б. Входування Криму до Російської імперії: стабілізаційні заходи російської адміністрації (1783 – середина 1784 рр.). Культура народів Причорномор'я. 2004. № 51. С. 104–111.
51. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Збірник статей. [URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Krym_vid_antychnosti_do_sohodennia_Istorychni_studii/](https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Krym_vid_antychnosti_do_sohodennia_Istorychni_studii/)
52. Кримський А. Студії з Криму URL: <https://www.twirpx.com/file/982249/>

53. Кротков А. С. Повседневная запись замечательных событий в русском флоте.
54. Куденчук Д. Російсько-турецька війна 1768-1774 років та підготовка до анексії Кримського ханства. II всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність» (25 травня 2023 р.). 2024. №3. С. 129–132. URL: https://drive.google.com/file/d/18EgzNhR1qrIgwUwGcLmZNUhvO_pxQ67c/view?usp=sharing
55. Кючук-кайнарджійський мирний договір 1774 р. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyuchuk_kainardzhyskii
56. Кючук-Кайнарджійський мирний договір. Текст договору URL: https://runivers.ru/doc/d2.php?CENTER_ELEMENT_ID=147025
57. Ликова А. Становлення політики Росії в Чорноморському регіоні. Історичні науки. 2013. № 12. С. 56–59.
58. Малая Сальча. Линтулакс. Минный (учебно-минный) отряд Балтийского флота. Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1914. С. 137–138. (Военная энциклопедия в 18 т. под ред. К. И. Величко. 1911–1915. т. 15).
59. Манифестъ Императрицы Екатерины II. О принятии полуострова Крымскаго, острова Тамана и всей Кубанской стороны, подъ Россійскую Державу. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург. Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22: 1784–1788. С. 1174. URL: https://runivers.ru/book_reader/book9829/#page/891/mode/1up
60. Маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамана і всієї кубанської сторони під Російську державу». Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2001 р. Т. 3. 792 с.

61. Морской атлас Министерства Обороны СССР. Том III. Военно-исторический. Часть первая.: Издание Главного Штаба Военно-Морского Флота, 1958. URL: <https://runivers.ru/lib/book3189/>
62. Нерсисян М. Из истории русско-армянских отношений. Книга первая. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1790 годах. АнАрмССР, Ереван, 1956.
63. Ордер П. А. Румянцева Х. Ф. Штофельну о назначении его командующим корпусом в Молдавии. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740-1760/Rumjancev_P_A/Sb_dok_tom_II/81-100/87.phtml?id
64. Орлов Н. А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 году. Санкт-Петербург. 1890.
65. Очаков Военная энциклопедия в 18 т. под ред. В. Ф. Новицкого. Санкт-Петербург; Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911–1915.
66. Очаков. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. Санкт-Петербург. 1890–1907.
67. Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. В 2-х т. Санкт-Петербург. 1880.
68. Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год: в 5 томах. Санкт-Петербург. Тип. Э. Веймара. 1866–1874.
69. Потто В. А. Граф Гудович. Падение Анапы. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях: в 5 томах. 2-е изд. Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1887. Т. 1: От древнейших времён до Ермолова. 738 с.
70. Раковский Л. И. Кутузов. Штурм Измаила. Лениздат. 1971.
71. Румянцев П. А. Документы. Том II. 1768–1775. Москва, Воениздат. 1953. С. 630.
72. Сакович П. М. Действия Суворова в Турции в 1773 году. Санкт-Петербург. 1853. С. 48–49.

73. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770–1820-е годы). Одесса. 1998.
74. Скаловский Р. К. Жизнь адмирала Фёдора Фёдоровича Ушакова. Санкт-Петербург. 1856.
75. Сперанский М. М. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXII. 1784–1788 гг. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1830. 1174 с.
76. Строчков А. А. История военного искусства. Москва. 1955. Т. 1.
77. Ушаков, Фёдор Фёдорович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. Санкт-Петербург. 1890–1907.
78. Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон. 2021. С. 224.
79. Хронологический указатель военных действий русской армии и флота: в 5 томах. Санкт-Петербург: Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, 1908. Т. 1. 265 с.
80. Цебриков Р. М. Вокруг Очакова. 1788 г. (Дневник очевидца). Сообщ. П. Ф. Бычков. Русская старина, 1895. Т. 84. № 9. С. 147–212.
81. Чухліб Т. В. Російсько-турецька війна. 1768–1774. Енциклопедія історії країни. Київ. 2012.
82. Чухліб Т. Ясський мирний договір. Енциклопедія історії України : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка. 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 764.
83. Этон В. Средство принудить турецкий флот удалиться с Чёрного моря и уничтожение гаваней на Архипелаге и Средиземном море. Сообщ. А. Туган-Мирза-Барановский. Русская старина. 1875. Т. 13. № 7. С. 443–446.
84. Языков, Василий Иванович. Русский биографический словарь : в 25 томах. Санкт-Петербург, Москва. 1896–1918.
85. Ясский мир. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург. 1890–1907.

86. Ясский мирный договор 29.12.1791 (09.01.1792). URL: <http://xn--d1aml.xn--h1aaridg8g.xn--p1ai/18/yasskiy-mirnyy-dogovor>.
87. Ясський мирний договір. Текст договору. URL: <https://web.archive.org/web/20160508131324/http://xn--d1aml.xn--h1aaridg8g.xn--p1ai/18/yasskiy-mirnyy-dogovor/>